Manne Hofrén

VÄRNABY BRUK

En industrianläggning vid Värnanäs i Småland

Publiceringen av Intendenten Fil. Dr Manne Hofréns skildring av Värnaby Bruk har delvis möjliggjorts genom anslag från Humanistiska Fonden.

Guds nåd och välsignelse önskas till god såpekokning — dessa ord stå som ingress till en såpsjuderibeskrivning från tidigt 1700-tal i handskrift förvarad i arkivet på Värnanäs herrgård söder om Kalmar, ett arkiv som omfattar åtskilliga äldre handlingar till belysande bl.a. av Sveriges första såpebruk, Värnaby Bruk. I jämförelse med metallindustrin får väl den kemisk-tekniska industrins äldre historia anses vara mindre väl känd, vilket får motivera en liten undersökning av vad källorna kunna ge beträffande den industriella företagsamheten vid 1600-talets Värnanäs: såpebruk, oljeslageri och pottaskeraffinering.

Dessa företag ha dock icke varit de enda av fabrikskaraktär vid Värnanäs — här som på så många andra liknande domäner har man sedan 1600-talet sökt att på stället förädla jordens och skogens produkter; kvarnar, sågar, tegelbruk, vadmalsstampar, garverier etc. ha ofta hört till miljön kring svenska herresäten. Vår industris äldsta anor knytes ofta just till herresätena och deras ägare, naturligt nog då dessa i äldre tid voro de huvudsakliga innehavarna, jämte kronan, av områden med bränsle och vattenkraft, huvudbetingelserna för industrins drift.

Vad Södra Möre beträffar veta vi, att redan Axel Oxenstierna strax efter tillträdet till Värnanäs och grevskapet Södermöre här lät anlägga skeppsvarv samt att han någon tid hade ett pottaskeraffinaderi i gång i Söderåkra. Ett av rikets första glasbruk tillkom vid Bökenberg under tidigt 1600-tal. Värnanäs kvarn har drivits sedan medeltiden och även gårdens vattensåg har säkerligen mycket gamla anor. Såpsjuderiet och de därmed förbundna verken tillkommo så under rikskanslerns ättlingar på 1660-talet, och 1700-talets bidrag blev det stora tegelbruket.

Värnaby Bruk under »Det Södermöriska husets förmyndare» samt under Axel Oxenstierna d.y. och Carl Gustaf Oxenstierna 1667—1686

Anläggandet av Värnaby Bruk 1667 faller under en period i egendomens historia, då efter rikskanslerns sonsons, Erik Oxenstiernas död, förvaltningen av grevskapet under de båda sönernas Axels och Carl Gustafs minderårighet låg i händerna på förmyndare. Den

främste bland dessa var *Israel Lagerfelt*, då vice president i Kommerskollegium och sedan ungdomen starkt förbunden med det Oxenstiernska huset. Under fredsmötet vid Brömsebro 1645 hade han fungerat som Axel Oxenstiernas sekreterare och kände således av självsyn även dessa bygder.

Lagerfelt var en framträdande representant för tidens statspolitik, som gick i merkantilismens tecken — gynnande av rikets inhemska sjöfart, skeppsbygge och annan företagsamhet, varigenom landets egna råvaror kunde förädlas hemma och med vinst exporteras. Tullpolitiken avpassades noga härefter: hög tull på import av färdigvaror, låg på råvaror och material, och tvärtom vid exporten. Som drivande kraft i det 1651 inrättade Kommerskollegium hade Israel Lagerfelt rika tillfällen att genom främjandet av inhemska förädlingsföretag söka skapa en mera aktiv handelsbalans.

Inte blott genom sin ställning i Kommerskollegium utan också genom att ta aktiv och personlig del i den industriella nydaningen inom riket påverkade Lagerfelt utvecklingen. Sålunda var han ekonomiskt intresserad i den mångsidiga bruksverksamhet, som av Maria Sophia Oxenstierna hade startats vid hennes egendom Tyresö[1]), och hans insatser för liknande verksamhet vid Värnanäs peka i samma riktning.

Det är påfallande, att de första försöken till en inhemsk olje- och såpfabrikation äro förbundna med namnen Oxenstierna och de la Gardie (Tyresö och Värnanäs) samt med Israel Lagerfelt i bakgrunden som primus motor. Här måste ha förelegat någon bestämd plan. De båda oljeslagerierna vid Tyresö och Värnanäs äro tydligen samtidigt under byggnad åren 1666—67.

Den lagstiftning som — förutom de adliga och borgerliga privilegierna — reglerade företagsverksamheten på 1660-talet förelåg främst i 1667 års tulltaxa, som var avgjort protektionistisk, samt i 1668 års »Privilegier för hantverkshusen», vilka bl.a. stadgade tullfrihet för införda råmateriel och för maskiner och redskap behövliga för den inhemska industrin. För nystartade företag utfärdades emellertid alltid speciellt utformade privilegier i varje särskilt fall och med betydande förmåner däri noga specificerade.

1600-talets nymornade svenska företagaranda hade sina förebilder i England och Holland, där utvecklingen inom fabriker och manufakturer ju redan hade nått mycket långt. De svenska statsmännen voro inte sena att taga del av framstegen där; så hade t.ex. Israel Lagerfelt en tid studerat i Leyden. För finansiell och teknisk hjälp var

Sverige beroende av dessa länder, framför allt av Holland, varifrån en jämn ström av kapitalister, företagsledare och arbetare, under 1600-talet flöt in i vårt land. Särskilt under 1660-talet, då kriget med England lamslog mycket av Hollands industri, begagnade sig holländarna tacksamt av möjligheten att i vårt land finna nya verksamhetsområden för kapital och teknik.

* * *

När »det södemöriska husets förmyndare» med Israel Lagerfelt i spetsen på 1660-talet utformade planerna för en industri inom grevskapet trädde man även här i kontakt med kontinental sakkunskap, representerad av en man vid namn *David Lemke*[2]), redan från företagets första tid omnämnd såsom dess »inspector» eller »director» samt även som »participant».

David Lemke (Lemmiken, Lemken, Lemchen, Lenken) tillhörde en av allt att döma från Holland emanerande släkt, som via nordtyskland inkommit till Sverige vid mitten av 1600-talet. Dess medlemmar framträda under 16- och 1700-talen mycket ofta inom svensk industri, framför allt inom pappersindustrin; den förste ledaren av Klippans pappersbruk, Christopher Lemke, kan möjligen ha varit broder till David Lemke.

Holländare till börden var säkerligen också den förste mästaren vid Värnaby bruk, Johan Gertsson.

De närmare detaljerna rörande den planerade verksamheten vid Värnanäs böra ha reglerats genom kontrakt, som bestämde de deltagande parternas förmåner och skyldigheter, ett kontrakt vars typ och utformning måhända överensstämt med det som 1670 utfärdades för det då startade pottaskeverket.

I utredningsarbetet har säkerligen också ingått en undersökning av ortens råvarutillgångar och kraftkällor, lämpliga för en fabrikation av olja och såpa. Resultatet av denna undersökning måste ha utfallit gynnsamt. För såpetillverkningen behövdes talg och pottaska; talg torde icke ha varit alltför svårt att få i det dåtida på boskap rika Småland, och pottaska brändes sedan gammalt i Södra Möre av traktens ek- och bokskogar. Linodlingen torde genom oljeslageriets tillkomst ha stimulerats i orten. För direkt import av lin- och hampfrö hade man en stor fördel genom den goda och för stora skepp användbara hamnen, för vilken man lyckades utverka speciell seglations-

rätt. Vattenkraft förelåg vid det fall i Namnerumsån, som ända sedan medeltiden drivit en större vattenkvarn, Nässjökvarn.

Grundläggande för brukets framtid blevo de privilegier, som av Konungen beviljades den 4 december 1667. De äro av följande lydelse:

(Samtida avskrift sign. And. Höijer, Värnanäs arkiv)

Privilegium för det Grefl. Södermöriska Huuset på ollieslageriets inrättande. Dat. Stockholm den 4 Decemb. A:o 1667.

Wij Carl etc. Giöre witterligit, att såsom Wij pröfwe nyttigt, det allehanda manufacturer uti Wårt Rijke inrättas, och til den ändan giärna främia och befordra dem, som sådant wärck willia begynna; altså och emedan förmyndarne af det Södermöriska huset hafwa gifwit tillkiänna, det de uti Södermöhre Grefweskap tänkia till att inrätta ett ollieslagerij och såpesiuderij, ty hafwe Wij icke allenast detta deras wärck welat agreera och gilla, utan ock på deras anhållande benådat och beneficerat dem med effterfölliande wilkor

1. Efftersåsom till qwarnarnes inrättande samt hwad mehra till ollieslageriets fortsättiande behöfwes, requiereras store omkostningar; altså skall icke någon effterlåtas där i Småland att få jemte dem upsättia någon qwarn och ollieslagerij inrätta.

2. Effterlåte Wij ock, att de materialier som till wärckets inrättande och underhållande införas ifrån främmande orter, icke skola och må med tullens erläggiande graveras.

3. Wij bewillie i lijka måtto, när såpan i den myckenhet och godhet kan tillarbetas, att den öfwer inlands consumptionen kan ock utom lands föras, att då den såpa som i Södermöhre tillwärkas och på tillåtelige tullplatzer utskieppas, skall för stora siötullen frij wara, och allenast gifwa i recognition twå Rdr pro cento.

4. Detta privilegium willie Wij till wåre myndige åhr och anträdande till regementet hafwa extenderat, uti hwilken warande tijd förmyndarne af detta Södermöriske huset på de unge grefwarnes wägner skola vara förplichtade, att försee landet där omkring med godt wärck, och det i sådan quantitet, som det kan betarfwas, samt så laga, at de swenske samma hantwärck lära. Det alle som wederböre hafwa sig att efterrätta. Till yttermehra wisso etc.

HEDWIG ELEONORA
etc.

I brevet återfinner man de tullfriheter, som voro vanliga beträffande tidens nystartade företag, och man finner även att Värnaby Bruk garanterades frihet från konkurrens inom sin landsända därigenom att intet liknande verk skulle få anläggas i Småland. Av andra handlingar framgår, att huvudavsikten med såpebrukets anläggande har varit tillgodoseendet av huvudstadens behov av såpa.

Som ett naturligt och följdriktigt komplement till såpebruket tillkom efter ett par år, 1670, även ett pottaskeraffinaderi, avsett att för såpebrukets egen räkning, men väl också för avsättning till färgerier och glasbruk bereda raffinerad och kalcinerad pottaska. Kontraktet mellan David Lemke och de Oxenstiernska förmyndarna

härom är bevarat och ger en intressant och belysande bild av organisationen; det framgår också att uppslaget emanerade från Lemke:

Wij underskrefne det Greflige Södermöhriska husets förmyndare giöre witterligit, at såsom Bookhållaren öfwer såpesiuderiet i Grefweskapet Södermöhre, Ehreborne och wäll:t Dawid Lemeke föregifwer sigh genom wisse prof befunnit, att ett påtaske brännerij, uthan någon synnerlig stoor bekostnadh på ett särdeles maner, medh godh nytta och profit uthi bem:te grefweskap skall kunna inrättas, så at dhen skogh, som bönderne här till haar bränt påtaska uthaf och för ett ringa prijs i Calmar försåldt, kan således giöres grefwen siälf til nytta; altså hafwe wij på hans giorde förslagh, till ett sådant wärks inrättande samtyckt och medh honom der öfwer till H. grefwens egen wijdare ratification således accordera welat som fölier:

1. Först antaga wij honom för en participant uthi heela dhet wärket till en halfpart, emedan han sigh dhetta påtaske brenneriet sielf uthan någon särdeles mestare till att bruka, uppåtager, beståendes honom doch för sådan sin mödo och arbete ... daler sölfermynt om åhret af communi cassa, för hwilken löhn han ock skall wara skyldig att hålla serskilte räkningar, såsom för såpesiuderiet.

2. Till dhetta wärkets inrättande och fortsättiande skall befallningzmannen och oppbördzmannen i grefweskapet wara skyldighe at låte honom straxt widh anfordran affölia så många penningar eller pertzeler, som til wärket finnas kunna nödige, warandes han sielf förplichtad sammaledhes uthan uppehåld sin halfdeel dertill at ehrlägga. Skulle dhet wed åhrsens sluth af inkommande räkningar befinnas dhen ena mehr eller fär ähn dhen andra sine penningar har förskutit, så skall derföre interesse 8 pro cento i räkning godt giöras.

3. Hwad folck han der til eliest behöfwer tilstås honom ock at antaga och dhem efter giord accord aflöhna.

4. Alle bönderne i grefweskapet, som någon påtaska eller löss book och annor löfweedz aska bränna och sälia wele, skole wara förplichtade all sådan aska till Lemeke emot reda betalning eller kortning på uthlagorna emot quittantz lefwerera, för ett wisst prijs, som Lemeke och befallningzmannen med dhem dher öfwer stadgandes warda.

5. Så effterlåtes och Lemeke till detta wärkets fortsättiande at fälla alle törre, odugelige och förruttnade trää, som til at bränna brukas kunna, doch at dhet sker effter laga besichtningh af skogwächtaren och någon af nämbden, alt undersleef der medh at förekomma.

6. När B:te förmyndare befinna at dhetta werket medh fordeel kan drifwas så wele dhe sigh låte angelägit wara, at i underdånigheet ansökia på dhen wahrans uthförsel någon lindrigh tull, om icke fullkommelig frijheet der af stode at ehrhålla.

7. Befallningzmannen skall och låta Lemeken till detta wärkets fortdrifwande fåå så många dagzwärken, som han nödigt hafwer, doch at der öfr hålles richtige längder, efftersom dhe af communi cassa betales eller på grefwens andeel af hans förskåt räkhnas skole, som dhe dher neder i orten kunna giälla, men så måste godt och stadigt arbetes folck åstadh sendas, i widricht fall skole poijkar som icke kunna giöra fyllest emot en godh drängh, icke räkhnas mehr ähn för ett halfft dagzwerke.

8. Så skall och befallningzmannen uthsee något åker och kålgårdzstycke, som dhetta bruks folcket kan accomoderas medh, såsom och mulebete till en koo eller twå för hwar karel, på dhet man icke behöfwer dhem så stor penningelöhn gifwa, doch at dhet på grefwens sijda för något wisst i compagniet räkhnas.

Dhetta ähr så hwad man nu i förstone til detta wärkets inrättande har funnit nödigt at förordna, hwad mehra behöfwes kan effter handen påminnas, så skall der på fölia

swar och resolution. Till wisso ähr häraf twänne exemplar förfärdigade och af bägge contraherande parter med handh och signete bekräfftat, som skiedde i Stockholm d. 29 Martij Anno 1670.

ISRAEL LAGERFÄLT JACOB SCHNACH DAVID LEMEKE

Tiden 1667—70, då hela bruket och dess byggnader skulle uppföras och verksamheten organiseras, blev helt visst en bråd tid för David Lemke, en person som i egenskap av ledare och organisatör av vårt lands allra tidigaste tvättmedelsindustri bör vara förtjänt av att minnas i svensk industrihistoria. De tämligen sparsamma uppgifterna från hans tid äro emellertid tillräckliga för att visa honom som en energisk, driftig, ekonomiskt och tekniskt kunnig man, helt säkert en stor kapacitet. Den hittills tidigaste notisen om Lemke (Kalmar rådhusrätt 18 nov. 1667) visar hur han med auktoritet och kraft vänder sig mot en försumlig kalmarskeppare, som av Lemke befraktats med »nödtorftige saker till brukets fortsättande och underhållning» att föras från Stockholm till Värnanäs hamn. Andra notiser i Kalmar rådhusrätts protokoll (1674—1681) visa oss Lemke i affärer med holländare och nordtyskar. David Lemke avled 1682 och efterträddes av sin son Jacob, avliden 1686.

Till plats för de nya anläggningarna valdes ett område vid det fall i Namnerumsån, där kvarnen av ålder var belägen — också kvarnen kom att ingå som en detalj i bruket. Byggnadsarbetet synes ha påbörjats i juli 1667. Det drevs med all kraft, och bruksplanen fylldes snart med boningshus och hyttor av olika slag. Nya trädgårdar anlades. Som minne från denna tid kvarstår fortfarande, ehuru i något ombyggt skick, brukets huvudbyggning, inspektorsbyggningen med dess präktiga välvda källare. Om omfattningen av det byggnadsbestånd, som växte upp under de första åren får man viss kännedom genom den på kuriös holländsk-svenska avfattade redogörelse som av David Lemke upprättades i samband med 1680 års reduktionsfråga.[3]) Redogörelsen får en god komplettering genom ett husesynsinstrument av 1682.[4]) För brukets utseende sådant man kan rekonstruera det efter dessa handlingar, redogöres längre fram i samband med skildringen av verksamhetens teknik och organisation på platsen.

Brukets under Karl XI:s förmyndareregering år 1667 utfärdade privilegier bekräftades 1678 sedan Karl själv tillträtt regeringen. Sedan Axel Oxenstierna d.y. avlidit 1676 ägdes Värnanäs nu ensamt

av hans yngre broder Carl Gustaf, för vilken de nya privilegierna utfärdas. Ur dessa anföres här ett utdrag.

1. Emedan till qwarnarnes inrättande samt hwad mehra till ollieslagerietz och såpesiuderietz fortsättiande behöfwes, stora omkostningar anwände och nederlagde äre, altså skall icke heller någon wara efterlåtit der i Småland någon ollie qwarn jemte den uppsättia eller ollieslag- och såpsiuderij inrätta, utan efter såsom hwarorne wid deese wärk bägges i god och den myckenhet blifwa utarbetade, och mera utgifwa än uti wårt rike kan consumeras, ty wele Wi iämwähl samma wärk för alt främmande tilförsell här med hafwa befriat, så att ingen skall understå sig någon linollia eller såpa uti wårt rike att införa.

2. Wij efterlåte och at de till desse ollieslageri, såpesiuderi samt potaske rafinaderij wärken nödige materialier, som antingen utrikes ifrån eller wåre egne provincier in- och utföras icke skohla med tullens ärläggande graveras, allenast at derföre i recognition till oss och cronan ärlägges efter privilegierna 1/4 pro cento.

3. I lika måtto bewillia Wi, at när såpan i en myckenheet kan tillarbetas at den öfwer inlandz consumption kan ock utom landz föras, att då den såpan, som i Södra Möhre tillwärkas och utskieppas, skall för stora siötullen fri wara, och allenast gifwa i recognition twå rdr pro cento.

4. Här emot skole bemälte grefwe Oxenstierna och dess participanter wara förplichtade at försee landet med godt werk, och det i sådan qvantitet och godhet, som det kan betarfwas, samt och så begå, att de infödde swenske der med måge brukas och derigenom samma handtwerk fatta och lära.

5. Därnäst förunne och efterlåte Wi ock, att alt det arbetz folck tillika med deras mästare och werketz inspector måge för sine personer niuta alla de friheter och förmåner, som wårt A:o 1668 d. 18 septembris utgifne General privilegium för alla handtwerkzhusen i gemen med mera innehåller, och skall detsamma i krafft af detta wårt bref uti alla måtto in på desse werk och bruuk wara adapterat och förstådt, lika som wore bem:te general privilegier i alla puncter och stycken så wida de dher till kan lämpas, specialiter här insererat och infördt, fördenskull och wederbörande wåre menistrer och betiente här med blifwa anbefalte dem der wed att mantinera och handhafwa.

6. Belangande det der sammastädes inrättade potaske bren- och rafinaderij, såsom der till behöfwes en god dehl gemen aska, som elliest antingen för intet nyttig giörs, eller ofin in rudi utgår, ty förbiude Wi här med alfwarligen att icke något annat potaske bren- och rafinaderij der uti provincien skohla eller måå upprättas och effter deras invention och maner att bränna, utan de som någon gemen eller redaska hafwa at mista, wara plichtige den till bemelte grefwe och dess participanter för ett skiähligt pris sällia och föryttra, doch blifwer landtmannen her igenom icke betagit, sin egen aska att finera, så god han kan och af ålder hafwer warit wahn at giöra, och till deras nytta som bäst de förmå i städerna försällja.

7. Och på det grefwen och dess participanter wid påtaskans uthskeppande icke må alt för mycket uti tullen graveras, jembwähl och andra obligeras at beflita sig om godt godz, hwarigenom den waran utrikes kunde komma i pris, altså förunne Wi mehrb:de grefwe och dess participanter uti tullens ährläggande samma frihet, som de blekingske städer på påtaskan åtniuta och af oss wed riksdagen A:o 1675 yttermera blef fastställt och jembwähl A:o 1672 staden Calmar sådan confermitet är förundt wordet, skohlandes i det öfrige dess werk för lilla tullen aldeles wara eximerade och befriade.

8. Sammalunda skall grefwen och dess participanter här med per expressom wara efterlåtit och fritt stå, wid bem:te werk och bruuk at lossa och lada, utan Callmare Stadz förhinder eller intrång allahanda waror, så wähl ut främmande som inländske skepp

och farkåster, allenast sådant sker med wår Stora siöttulls contoirs consens och wettskap i Calmare, samt stadzens eedswårne wägare der til brukes.

Av privilegiet framgår f.ö. att bruksägarna få erkännande för att de trots kriget uppehållit driften. Man är dock bekymrad för framtiden och av kommerskollegii beredning av privilegiefrågan framgår, att Oxenstierna begär samma friheter och privilegier som förunnats kringliggande städer, och dessutom att han anhåller om de privilegier, som 1655 tilldelats överste Hugo Hamilton för pottaskeraffinaderi. Översten Hugo Hamilton ingav 1653 till K. M:t ett förslag till pottaskebränneriernas ordnande genom ett större kompani »i Sverige och dess underliggande provincer», ett förslag som tillstyrktes av Kommerskoll. men som ej synes ha kommit längre. Även anläggning av såpsjuderier skulle tillåtas Kompaniet om detta befanns lämpligt och lönande. Kommerskoll. resolution 24/11 1653. — Riksarkivet, Kommerskoll. registratur, vol 1651—55.

Privilegiet av 1678 fastslår ånyo brukets ensamrätt i Småland, varjämte all införsel av såpa och linolja förbjudes varigenom bruket befriades från utländsk konkurrens. Vidare tillförsäkras bruket tullfriheten vid införsel av material samt vid export av fabricerad såpa. Beträffande inköp från allmogen av grov pottaska erhåller Värnaby bruk nu utökad ensamrätt, nämligen över hela Småland, vars allmoge åläggs att endast till Värnaby införa sin oraffinerade aska. En viktig förmån som privilegiet nu garanterade bruket, var den medgivna rätten till fri seglation på Värnanäs hamn såväl med in- och utländska fartyg.

Privilegierna voro uppenbarligen mycket generösa. Mot de beviljade förmånerna skulle brukets ägare vara förpliktade, som det heter, att »förse landet med gott verk och det i sådan kvantitet och godhet, som det kan betarvas . . .». Vidare ålägges bruket även att upplära svenskar inom yrket — omsorgen om upplärandet av infödda svenska ynglingar så att den utländska arbetskraften skulle bli överflödig, är en sak som ofta skiner igenom i 1600-talets näringspolitik.

De av K. M:t nådigst förunta privilegierna kommo emellertid att sitta ganska löst, och bruksägarna under 16- och 1700-talen fingo föra en ständigt upprepad kamp för att få dem respekterade av vederbörande myndigheter. Redan från början kom brukets historia sålunda att kännetecknas av en mångfald misshälligheter och strider, vilkas art mycket väl kan utläsas ur de handlingar angående bruket, som finnas i Värnanäs gårdsarkiv.

Irritationsmomenten har varit följande:

1. Tullfriheten på råvaror från utlandet, som understundom bestrids av tullarrendatorerna.

2. Den fria seglationen på Värnanäs hamn, som stod i konflikt med gällande seglationsordning och med tullförordningarna.

3. Brukets pottaskehandel, som blev en nagel i ögat på kalmarborgarna.

4. Handeln vid bruket med div. köpmansvaror, som av borgerskapet betraktades som »olaga landsköp».

I dessa frågor råkade bruket i konflikt med dels Kalmar stad, som hade sina borgerliga privilegier att skydda, dels med rikets tullarrendatorer, dels med gällande seglationsanordningar. 1600-talet var det utpräglade privilegiesamhällets tid i Sverige, med varje ståndsoch näringsgrens förmåner och skyldigheter noga reglerade, med varje yrke inpassat i sin bestämda ram, och med varje stånd noga bevakande sina rättigheter. Misshälligheterna kring Värnaby Bruk äro i dessa avseenden särskilt upplysande.

Särskilt förhållandet mellan Kalmar stad och dess nya konkurrent om pottaskehandeln blev mycket grannlaga. Med brukets tillkomst hade staden fått en mycket besvärlig medtävlare på halsen och stämningen blev irriterad redan under David Lemkes tid. År 1679 går staden till angrepp och anklagar inför magistraten och Kommerskollegium bruket och speciellt David Lemke för »den olaga och praejudicerlige handel med salt, spannmål och pottaskas inköp, utsäll och utskieppande, som dem uti deras näring merkeligen hindrar och skadar».

Förhållandet var tydligen det, att Lemke höll varor till salu vid bruket, där allmogen kunde förse sig mot kontant eller genom avräkning på levererat gods till bruket, en åtgärd som bruket kunnat stödja med 1642 års kungliga förordning, som tillät brukspatronerna att årligen inköpa spannmål, smör, kött och fisk etc. för arbetsfolkets underhåll samt för byte med malm, ved o. dyl. Det synes dock troligt, att Lemke gått vida utöver vad som i detta fall behövdes för brukets egen drift. Även den medgivna seglationen på Värnanäs hamn var en nagel i ögat på Kalmar stad — seglation och sjöfart var stadsmannanäring och borde icke få gå stadens hamn förbi. Visserligen ägde ridderskapet och adeln enligt sina privilegier rätt att från egen hamn utföra egna produkter, men borgerskapet menade, och troligen med all rätt, att seglationen på Värnanäs gick vida utöver denna ram.

Särskilt beskylldes nu Lemke för att under de nyssförflutna krigsåren 1678—79 ha bedrivit en omfattande handel — han hade införskrivit salt från främmande ort i stora kvantiteter, han hade upphandlat och utskeppat all pottaska han kunnat komma över, »dymedelst drivande en fri och importerlig handel förutan någon avgift till staden».[5])

Hela denna tvist gick först till grevskapets dåvarande vice lagman, Eric Ehrenclou, som i sitt yttrande till K. M:t 1679 säger sig anse att Lemke uppköper mer pottaska än han behöver för bruket och att han exporterar denna halvfärdiga produkt, vidare att han driver handel med salt och spannmål. Ehrenclou tillstyrker förbud mot detta och att bruket må tillåtas uppköpa varor endast för det egna behovet.

I frågan om seglationen på Värnanäs skriver tullförvaltaren B. Cronschiöld 1679 till tullnären Didrik Stridbeck i Kalmar, att han förnummit »det åtskilliga farkoster, som komma från Holland och andra orter, löpa direkt in till Värnanäs och där icke allenast intaga last utan ock lossa allehanda inkommande varor». Alldenstund detta stode i strid mot seglations- och tullordinantierna och härvid »stort underslev kunde passera», beordrades nu tullnären att förhindra denna seglation samt att undersöka om speciella privilegier förelågo. Tydligen hade tullen lätt att glömma bort de bruket beviljade rättigheterna.

G. A. de la Gardie och Elisabeth Oxenstierna 1690—1720

Den första tjugoårsperioden i brukets historia kan anses sluta i och med Carl Gustaf Oxenstiernas död 1686. Stora förändringar hade mot slutet av denna period inträffat beträffande Värnanäs status. Sålunda hade grevskapet hemfallit till Kronan genom reduktionen 1680. Genom bytestransaktioner hade Oxenstiernorna lyckats behålla Värnanäs, men Carl Oxenstierna hade genom diverse pant- och låneaffärer i det närmaste lyckats frånhända släkten godset, vilket 1684 befinnes pantsatt till förre grevskapshoppmannen Nils Strömman (Ehrenström) m.fl. Efter diverse transaktioner inlöses emellertid Värnanäs av Carl Gustaf Oxenstiernas syster *Elisabeth* och hennes make greve *Gustaf Adolf de la Gardie*. Efter makens död 1695 driver änkan gården och bruket till sin död 1721.

Det är mycket troligt, att bruket under de för egendomen oroliga

åren i början av 1680-talet varit i obetydlig drift eller rentav legat nere. Ny aktivitet inträder i varje fall i och med Elisabeth Oxenstiernas regering. Denna aktivitet markeras också därigenom, att bruket får en ny ledare efter Jacob Lemke, nämligen kalmarköpmannen Hans Bomgårdh (Baumgardt), som arrenderar företaget åren 1686—1699. Bomgårdh var gift med en dotter till David Lemke, och synes f.ö. på hans tid ha innehaft anställning vid bruket; han har sålunda även kunnat taga i arv Lemkes fabrikationshemligheter.

Den nye arrendatorns första tid kom att kännetecknas genom förnyade svårigheter beträffande tullfriheten och seglationen. På en Bomgårdhs supplik av 1689 till Kommerskollegium angående rätt för fartyg att inlöpa i hamnen med för bruket nödiga materialier, resolverar kollegium att detta skulle fortfarande tillåtas »i regard att derigenom den incommoditet eviteras, att låta farkosterna segla så stor krok om, som eljest ske måtte».

På 1690-talet fick bruket för första gången inhemsk konkurrens och därmed hade en ny anledning till irritation uppkommit. År 1690 gav K. M:t nämligen privilegium åt ett såpebruk i Ronneby, grundat av köpmannen Theodor Christophers, ätten Anckarkronas stamfader. Detta bruk synes ha tillkommit med huvudsaklig uppgift att förse flottan med såpa. Den energiske Christophers grep dock snart nog omkring sig och började på allvar konkurrera med Värnaby Bruk inom dettas gamla marknader.

År 1692 fann sig därför G. A. de la Gardie såsom målsman för Värnabybruket föranlåten att hos K. M:t anföra klagomål över denna konkurrens, som medfört att Värnaby Bruk »förlorar sig». Som lösning på problemet föreslår de la Gardie, att bruket måtte få sig ett visst handelsdistrikt tillagt, varpå kommerskollegium resolverar:

»alltså och emedan Värnanäs bruk är ett gammalt privilegierat verk, som tillförene hit till Stockholm dess tillverkade effekter avsänt och debiterat, och Ronneby bruks inrättande mera har avseende på leveransen till Kongl. Amiralitetet och dess konsumption . . . fördenskull varder repartition mellan bägge bruken sålunda avfattad, att det gamla Värnanäs såpebruk hit till Stockholm och norr om sig må föra sin såpa; blivande Ronneby bruk förbjudet att inom detta distrikt sälja såpa, utan tillåtes att leverera till amiralitetet samt Halland, Blekinge och Skåne och andra söder om sig belägna orter; angående utrikes handeln lämnas både bruken frihet att densamma nyttja . . .»

Theodor Christophers lät dock icke nöja sig med denna fördelning, som inskränkte räjongen för hans bruk till de sydsvenska landskapen. Han inger suppliker till kommerskollegium och K. M:t, och påminner i juni 1699 hos kollegiet om sitt ärende.

Från lägret vid Grobin sänder Karl XII den 25 april 1701 sin resolution, vari fastslås att bruket i Ronneby var tillkommet för att med billigare vara än eljest förse skeppsflottan med såpa samt »att därmed profitera Karlskrona och hela Blekinge» — denna industri hade skapats för att hjälpa upp näringslivet och handeln i Karlskrona och Blekinge. Längre hade icke anspråken sträckt sig 1690, då man sökte tillstånd till detta företag. Konungen kan därför icke finna, att Ronnebys rätt skulle på något sätt trädas för när genom den 1692 beslutade marknadsfördelningen mellan bruken, vilken t.o.m. hade skänkt Ronnebybruket större område än från början avsett; beslutet av 1692 skall sålunda stå fast.

Av handlingarna i ärendet framgår även, att Värnaby bruk hade fått de stockholmska kryddkrämarnas intyg »att icke allenast den såpan är bättre och dugeligare än Ronneby såpan, utan ock för så gott och civilt pris upplåtes och försäljes, att de däröver hava intet att klaga . . .». Det understrykes att fabrikationen vid Värnanäs »förnämbligast hafft sitt afseende på consumptionen i Stockholm».

Tvister och rättegångar i Värnaby bruks historia kulminera under Elisabeth Oxenstiernas tid. Bl.a. är hon på krigsstigen mot borgerskapen i Kalmar och Karlskrona på grund av städernas upphandling och export av allmogens pottaska. År 1699 har bruksarrendatorn Bomgårdh lämnat Värnaby bruk på grund av de höga anspråk grevinnan hade uppställt för förnyat arrende, och han driver nu egen pottaskehandel över Bergkvara köping. Häröver klagar grevinnan 1699 — genom denna konkurrens går såpebruket mot sin undergång, förklarar hon. I sin förklaring till Komm.koll. över grevinnans supplik anför Bomgårdh, att grevinnan haft så mycket mindre skäl att klaga över hans affärer, som bruket lär ligga nere på grund av de höga arrendeanspråken — den pottaska som där behövts hade det säkerligen icke varit någon svårighet att få, anser Bomgårdh, som finner grevinnans klagomål sakna all grund. Kommerskollegium ömmade emellertid för fru Elisabeth och hennes »väl inrättade verk» och anmodade landshövdingen, att »räcka fru grevinnan handen, så att genom samma lastageplats henne icke måtte ske någon prejudice till dess såpesjuderis drivande».

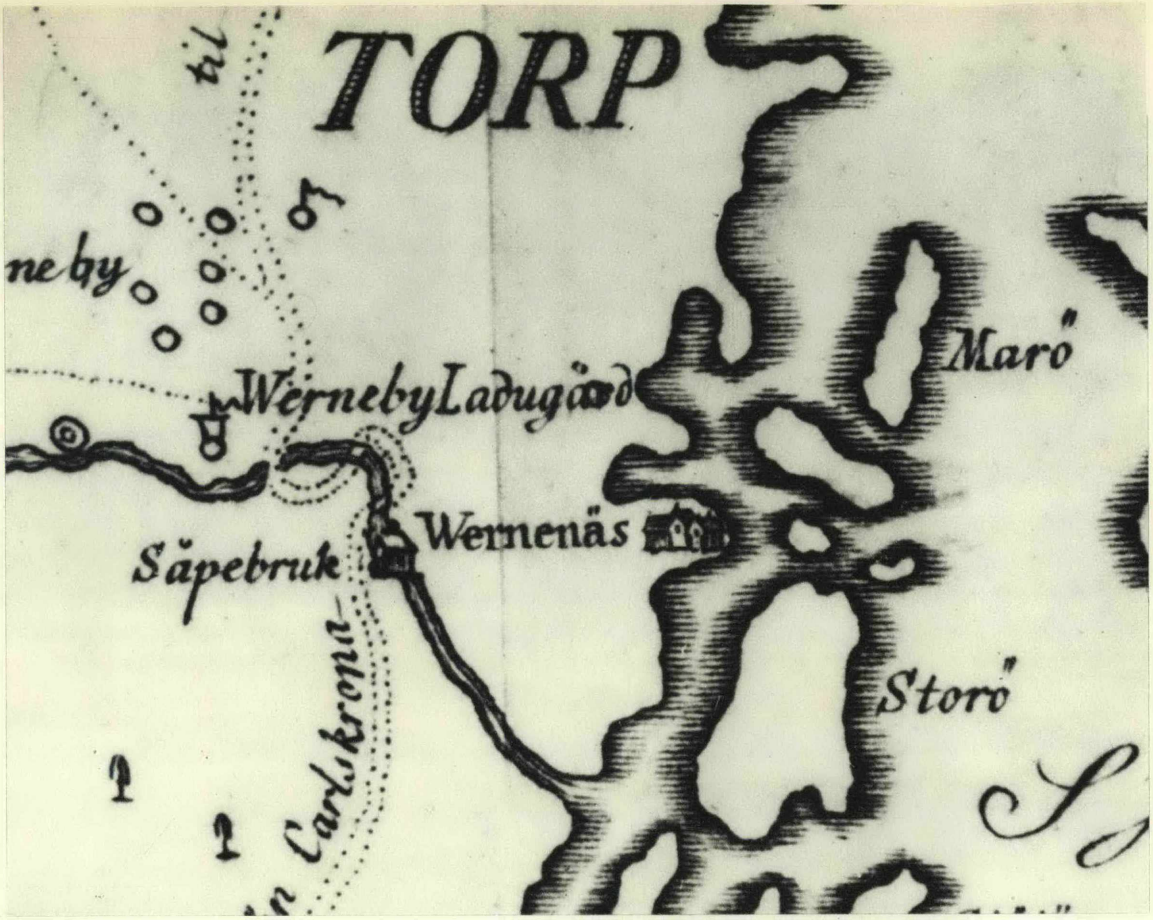
År 1708 är Elisabeth Oxenstierna på samma sätt på krigsstigen mot borgerskapet i Karlskrona, som i Ronneby och Christianopel uppköper grov pottaska, »som tillförene av allmogen uppköpts till Värnaby såpsjuderi och pottaskeraffinaderi, vilket såsom det äldsta av de verken i Sverige icke allenast med stor bekostnad är inrättat och uppehållet utan ock med vissa privilegier försett . . .» Genom denna handel får Värnaby bruk icke tillräckligt med pottaska, varigenom verket lider skada »i dess tillverkning av såpa, vilken av pottaska till största delen göres, som ock i pottaskas raffinerande . . .»

På olika fronter hade grevinnan Elisabeth slagits, och därigenom säkrat de gamla privilegierna, förskaffat bruket en viss fast marknad genom repartionen 1692, säkrat tillgången till pottaska etc. Allt detta gällde krig på yttre fronter. Men bruket hade också sina inbördeskrig. Sålunda hade grevinnan tydligen rätt svårt att komma överens med brukets arrendatorer eller inspektorer. Hans Bomgårdh, som innehaft arrendet sedan 1686, lämnade detsamma 1698 eller 99, på grund av det alltför höga arrendet, och råkar omedelbart i tvist med grevinnan på grund av pottaskehandeln vid Bergkvara.

Efter Bomgårdh uppträder som verkets ledare en kalmarborgare, Bengt Weinberg, med vilken grevinnan även råkar i tvist trots att han efter allt att döma var en av de bästa och märkligaste männen i såpebrukets historia.

Enligt egen uppgift hade Weinberg redan 1684 kommit till bruket såsom bokhållare och sedan innehaft sådan tjänst under Bomgårdhs tid. År 1693 hade han företagit en studieresa till Holland, varunder han »på ett särdeles manier» skaffat sig grundlig kännedom om såpsjuderiarbetet där. Hemkommen hade han 1694 avlagt borgared i Kalmar som köpman, varefter han efter Bomgårdh övertagit arrendet av Värnaby bruk 1698. Weinberg uppger sig även en tid ha haft anställning vid Tyresö såpebruk. Såpebruket vid Tyresö hade svårt att komma i gång. Det var planerat redan 1670 men var ännu 1682 ej byggt. 1695 fanns det emellertid och det är troligt att Weinberg just då varit där, kanske i egenskap av brukets första arrangör och inspektor.

Bengt Weinberg var tydligen grundligt skolad, kunnig och erfaren inom denna industri. Genom sin anställning och sitt lärjungeskap hos Hans Bomgårdh, som var David Lemkes måg, hade Weinberg säkerligen blivit insatt i fabrikshemligheterna, och han representerar en redan då fast tradition vid bruket.

Värnanäs säteri och Värnaby Bruk vid Namnerumsån i Halltorps socken, Småland, vid kustlandsvägen nära Kalmarsund. Detalj av karta från år 1767.

Såpsjuderi och tvåltillverkning, »Der Seifensieder». Sechzig eröffnete Werkstätte der gemeinnützigsten Künste. Wien 1789.

Hembärning av askan från skogen. — Träsnitt i Ulric Rudenschiöld: Om askebränning af förruttnade träd, Stockholm 1753.

Från Bengt Weinbergs första period vid bruket nämna handlingarna en större import av hampolja, troligen från Riga eller Königsberg, för vilken olja han nödgats betala tull — efter hans klagomål restituerades beloppet till honom år 1700. Under hela 1600-talet förekom en betydande import till Sverige av lin- och hampolja från Ryssland och Baltikum; de vegetabiliska oljorna började få allt större användning även i såpsjuderiet, så också vid Värnanäs.

Misshälligheter mellan Elisabeth Oxenstierna och Weinberg synas ha uppstått ganska snart och resulterat i att han år 1706 lämnade bruket. Under de närmaste åren, 1707—11, drevs det av en karlskronitisk borgare, Sifver Cuur, möjligen tidvis i kompanjonskap med Weinberg. Med Cuur råkade grevinnan i en tvist, som gick till rättegång, handlagd vid tinget åren 1711—13. Tvisten gäller bl.a. av Cuur fordrad gottgörelse för förbättringar han gjort under sin arrendetid samt förluster på rörelsen under krigsåren 1709—10 »då den danska ofriden åter begynte», under vilka år han ej kunnat få in sina frö- och oljelaster från sjön, med resultat att bruket måst stå stilla.

Grevinnan anklagar å sin sida Cuur för att ej ha erlagt arrendet i tid samt bestrider alla hans anspråk på gottgörelse. Vad blockaden under kriget beträffar genmäler hon, att det ju lyckats för andra att få in varor, även olja och frö — med intyg från köpmän i Kalmar och Stockholm kan hon uppvisa, att man kunnat importera varor från England, Holland, Frankrike och Lübeck. Rätten kunde ej heller godkänna Sifver Cuurs yrkanden, och han förlorade f.ö. hela sin talan.

Efter trasslet mellan grevinnan och Sifver Cuur tas Bengt Weinberg till nåder igen, varpå denne leder bruket under sin andra arrendeperiod, 1711—15. Verksamheten ackompanjeras även nu av tvister och rättegångar vid ting och lagmansrätt.

Weinberg klagar bl.a. över att han under sin arrendetid ej fått utnyttja alla de lokaliteter, som tillkomma honom, över att han ej fått tillräckligt med »fnörwed» (torr bokved) till pottaskeraffinaderiet enär grevinnans hovmästare (inspektor) Petter Weckholm låtit nedhugga hela Bokhultet till pottaskebränning, över att det dragit så långt ut med tiden med den reparation av oljekvarnens vattenhjul, som det ålåg grevinnan att låta utföra etc.

Grevinnan beskyller i sin gentalan Weinberg för att ej ha betalt arrendet i tid. Bland vittnena i det långdragna målet uppträder såpsjudaren Bartolomeus von Lank, brukssnickaren Christopher Röhl,

bruksvaktarna Åke Nilsson och Håkan Pehrsson samt »Weinbergs egen brödätare och skrivare» Magnus Hagenberg. Rättegången avdömdes i stort sett till Weinbergs favör, men det tog honom många år att av grevinnan och hennes sterbhus utfå de belopp som tilldömts honom.

Trots den kungliga resolutionen av 1700, som fastställde de 1692 uppdragna avsättningsområdena för Värnaby resp. Ronneby såpebruk, fortsatte tydligen sistnämnda bruk att konkurrera på Värnabybrukets marknader. Från Värnanäshåll sökte man givetvis mota sådana framstötar. År 1713 klagar Ronneby hos K. M:t över att Värnanäs söker »avstänga marknaden» för dem.

Denna konkurrens fick emellertid sin logiska lösning strax därefter, nämligen 1715, då Bengt Weinberg lämnar bruket för andra gången och överlämnar det till ägarna av Ronneby bruk, varigenom de båda konkurrentföretagen för en tid kommo under gemensam ledning. Redan 1713 synes Elisabeth Oxenstierna ha varit betänkt på att skilja Weinberg från arrendet, ty från detta år föreligger konceptet till ett kontrakt mellan henne och Ronnebyintressenterna, avsett att, som det heter däri, »träda i kraft vid nuvarande arrendators avgång eller om det låter sig göra förut». Man kan ej värja sig för tanken, att grevinnan här på ett mindre sympatiskt sätt gått bakom ryggen på Weinberg, som ju 1713 ännu innehade arrendet.

Detta kontraktsförslag av 1713 stipulerar bl.a. att arrendet under de fyra första åren eller så länge kriget varade skulle uppgå till 600 daler smt »emedan bruket ännu är mycket av sig kommet», ett belopp som efter 4 års förlopp — »så framt Gud förlänar frid» — skulle höjas till 750 daler för det femte året och till 900 för de följande åren. Vidare stadgas att alla av arrendatorn företagna förbättringar skulle lämnas utan ersättning. Kontraktsförslaget förutsätter jämväl att alla för bruket utfärdade kungliga privilegier skulle fortfara att gälla. Till slut stipuleras, att ingen sammanblandning av affärerna skulle göras Värnaby och Ronneby emellan.

När Ronnebyintressenterna 1715 trädde till Värnaby bruk torde väl kontraktsförslaget av 1713 i allt väsentligt ha legat som norm för samarbetet.

Ronneby såpsjuderi hade som tidigare nämnts grundats år 1690 av köpmannen i Karlskrona och Ronneby, Theodor Christophers.[6]) Denne var nu död sedan 1710. Änkan hade gift om sig med kaptenen, sedermera amiralen Jonas Fredrik Örnfelt, som nu jämte Theodors

son Jacob Christophers var innehavare av Ronneby bruk och även tillträdde arrendet av Värnaby bruk. Tillsammans med hustrun Juliana Weylandt bodde Jacob Christophers nu under några år vid Värnanäs; »handelsman Jacob Christophers på Värnanäs bruk» nämnes bl.a. 1721 då han från sitt lager vid bruket säljer nattvardsvin till sockenkyrkan.

Örnfelts och Jacob Christophers innehav av bruket blev denna gång icke långt. Sedan tidigare tvistigheter mellan grevinnan Oxenstierna och Bengt Weinberg bilagts (enligt en förlikning, daterad Ekholmen 2 nov. 1717) återinträder nämligen denne, till sin tredje och sista period som arrendator av bruket, troligen 1718. I annat sammanhang säger sig Weinberg hava »återupprättat Värnanäs Bruk tre gånger», därmed antydande att han varje gång trätt till som en räddande ängel.

När Ronnebyintressenterna 1715 tillträdde Värnaby bruk synas de ha medfört helt ny personal. Såsom nyinflyttade i församlingen omtalas nämligen detta år såpsjudaren Bartolomeus von Lank (död 1721), holländare och omvänd katolik, bokhållaren Martin Neuendorff samt »köpdrängen Johan Kempe och 2 pigor», komna från Karlskrona. År 1716 tillkommer kassören Taubenberg och tunnbindaren Olof Fris från bruket i Ronneby.

Från denna tid föreligga ett par notiser, gjorda av resenärer som passerat Värnanäs. År 1716 är Jonas Alströmer här och noterar i sin dagbok[7]) bl.a. att såpa slås i fjärdingar om 60 skålpund och kostar i Kalmar och Karlskrona 12 caroliner fjärdingen medan partipriset i Stockholm är 7 daler silvermynt. Om oljekvarnen säger han, att den fabricerar mer olja än vad som åtgår till såpsjuderiet och att raffinerad pottaska tillverkas »till en liten kvantitet». Samma år reste de la Motraye här förbi[8]), varvid han observerar såpsjuderiet och pottaskeverket, »vilka fabriker äro de största i Sverige».

Axel Gabriel Oxenstierna 1721—1755

Efter Elisabeth Oxenstiernas död 1721 ärvdes Värnanäs av hennes systerson *Axel Gabriel Oxenstierna av Croneborg* (1679—1755).

Ägarebytet medförde även nya arrangemang vid Värnaby Bruk. Sedan Weinberg 1721 slutat tillträdde ånyo Ronnebyintressenterna. Efter Örnfelts död 1733 inträder som delägare i Ronneby och medarrendator i Värnaby kamreraren Lars Söderdahl.

Till den nye ägaren av godset och bruket hade Elisabeth Oxenstierna lämnat i arv en hel rad rättegångar, vilkas slutakter utspelas under de första åren av 1720-talet. Striden mellan bruket och Kalmar stad om borgerskapets handel vid Bergkvara köping blev t.ex. åter aktuell. Borgarna anklaga som förr bruket för olaga köpmanshandel samt för export av grov pottaska »till de utländskes nytta och fördel, som den raffinera»; från kalmarhåll göres gällande, att pottaskehyttan i Värnanäs legat nere ett 20-tal år och att den numera endast vore »en pretext och förevändning» för att bruket skulle kunna köpa upp grov pottaska av bönderna och exportera den i detta skick. En annan anklagelse mot bruket gäller att det ej i enlighet med privilegiebrevets krav »upplärt några svenska ynglingar eller karlar». Även påtalas, att såpan numera vore dubbelt så dyr som förr.

Bruksägarna bestrida det mesta, men måste dock medge att såpan blivit dyrare och att man hade utländsk arbetskraft — »en holländare som är såpsjudare». Under förloppet av denna strid använder magistraten Bengt Weinberg som vittne och riktar 1721 till honom en rad frågor, på vilka han ger skriftligt svar; dessa frågor och svar äro av intresse och anföras här:

Frågor från Kalmar Magistrat och insp. Bengt Weinbergs svar, daterat Applerum 25 okt 1721; de två dokumenten här sammanförda för klarhetens skull, med magistratens fråga först:

1. huru dyr såpan och olljan warit i de förra tijder, och huru högt den nu försäljes, hon wed bruket och der sielf att afhämta 11 dr smt 33 dr kmt. Lijnolljan gälde då i kannetal äfwen wed Bruket, som berättas 2½ à 3 dlr smt.

Weinbergs svar:

Uprichtig, oförfalskad och hwijtsprängliger grön-såpa har jag sålt i Stockholm fritt på bryggan för 15½ dlr kmt fierdingen, à 60 skålp. räknat, som contracterne med kryddekrämarne i Stockholm wijdare bewitna. Linolia til Stockholm och Kongl. Admiralitetet har jag sålt åhmetals för 60 dr smt, uti minut eller kannetal wid Bruket för 5 à 6 dlr silfwermynt. I de senare eller närwarande tider har en fiärding såpa blifwit såld wid Bruket för 16 à 18 dlr smt i myntetekn, och sedermera, eller nu för tiden, för 11 dlr smt eller 33 dlr kmt. Huru den är försåld i Stockholm av Herrar Arrendatorerne lärer Societeten af Kryddkrämare weta at berätta, jämwäl huru dyrt de hafwa betalt lijn-olian, som doch wid Bruket har i kannetal kostat åtminstone 2½ dr smt och offta 3,3 dr dito mynt.

2.Om olljeslageriet och såpesiuderijet är alltijd med alfwar drifwit så att rijket har deraf kunnat hafwa någon nytta, eller bättre prijs än af främmande?

Weinbergs svar:

Jag vet intet annat, än at såpesiuderiet och olieslageriet är drifwit, doch icke altid lijka, men huru wijda det är til bruks innehafwarnes eller rijkets nytta, där öfwer kan

jag intet gifwa fullkomlig förklaring. Så länge kriget påstådt tror jag näppeligen, at någon såpa blifwit utrijkes ifrån införd, men wäl hampe- och lijnfrö samt hampe-olia, Här wid betygar jag, at utrikes såpa och olia hade för bätter pris kunnat köpas än ifrån Wernenäs Bruk i krigsåhren, eller som de nu för tiden säljes.

3. Om icke raffinaderie wärket legat under i 20 à 30 åhr, så att det lijtet eller intet är excolerat?

Weinbergs svar:

Raffinaderie-wärket är understundom drifwit, och somblige tider stådt stilla, hwaröfwer färgerierne och glasbruken, som af den wahran sig betiena, kunna witna.

4. Om icke den råå påttaska är under skydd af privilegierne åhrligen utskeppad?

Weinbergs svar:

Men den grofwa askan är från Bruket altid afskieppad, som wid Bruket icke är consumerad.

5. Om der någonsin någon swänsk yngling eller karl är underwijster att slå ollja, siuda såpa eller raffinera aska, så att han kunnat sig för mästare låta bruka, och om icke Bruketz innehafware altijd betient sig af hålländske mästare, på det en swänsk icke skulle få lära de konsterne?

Weinbergs svar:

Här til swaras med Neij. Men jag har på min bekostnad låtit mig i det wärket fullkomligen underwijsa i Holland anno 1693, och det på ett särdeles manier, som här icke tienar at uptäckia, och där effter 3 gånger uprättat de förfallne wärken wid Wernenäs, och en gång, i Sal. Hr Dawid Cameckers tijd, wid Tyre-siö bruk, grefwinnan högwälborna fru Maria Gustava Gyllenstierna tillhörigt. Warandes här hoos at wetta, det iag i 18 åhrs tid har drifwit detta Wärnenäs bruk, utan hielp af holländske eller andre nationers mästare, och at aldrig någon hålländsk mästare i desse konster och wettenskaper får, wid stort straff och en dyr ed, lära någon sin konst där, eller här, skrifft- eller mundteligen, undantagandes en enda son eller måg, som effter sielfwa fadrens och ägarens död, är capabel och berättigad at träda till wärket; men til Swerige och andre orter kunna förskrifwas deras så kallade mästare-knechter, hwilka, om de förnämste innerlige egenskaperne icke få lära rätta grunden. Til bestyrkiande hwaraf är nog bekandt, at Tyresiö, Ronneby, Götheborg och Wernenäs wärken aldrig blifwa fortsatte til Rijksens tienst, som de kunna och borde.

6. Om icke wed Bruket har dels warit, dels ännu fins tillsahlu allehanda köpmannewahror och kram, salt, tobak, wijn, brännewijn, fisk och spannemåhl?

Weinbergs svar:

Här på berättar jag, at de wahror warit wid Bruket til kiöps, som landtmannen behöfft, nembl. salt, tobak, spannemåhl och andre grofwe wahror.

7. Om icke der uphandlas tiära, bräder, smör, talg, wax, boskap, träwärcke, och hwad i landet elliest faller, som sedan uth- eller derifrån afskeppas?

Weinbergs svar:

Detta lärer Tullbetienterne och deras specialer uthwijsa.

8. Om icke Brukz idkarne gärna hafwa welat i förra tijder contribuera ett wijst contingent til Calmare stad för deras handell, och om det skedt oftare än när Calmare borgare haft Bruket under arrende?

Weinbergs svar:

Så offta Calmare stadz inwånare hafft Bruket under arrende hafwa de gerna betalt ett wisst contingent för sin handels skull til staden, och jämwäl förskutit sine delar til båtzmans hållet och inquarteringen, hwilket har skedt sedan A:o 1684, då jag kom til Wärnenäs som en betient.

9. Om icke högwälb:na fru grewinnan Elizabeth Oxenstierna har wed contracternes slutande tillaccorderat sine arrendatorer frijhet att handla på det sätt, som tijd från tijd är klagat öfwer?

Weinbergs svar:

Jag har hafft bruket allena på arrende 3 gånger, 1sta gången för 500 dlr, 2dra för 800 och 3. gången jämte säteriet Wärnenäs för 900 daler silfwermynt åhrligen, sedan jag bracht alt i sit skick och fullkommeliga drifft, effter privilegiernes rätta innehåll; men huru fru grefwinnan högwälborna Elisabeth Oxenstierna har kunnat förmå sig högre arrende-skilling af de andre och sidsta arrendatorer för bruket allena, det lärer hafwa sit wisse afseende.

10. Frågas när Bruket ordentligen drifwes, huru stor qvantitet ollja och såpa då kunnat tillwärckas?

Weinbergs svar:

Tilwärkningen af såpa har skickat sig effter pålijtelig afsättning och consumption, nembl. til 2000, 2500 och 3 à 4000 fierdingar om åhret. Lijnolia är ohngefehr åhrl. slagen 50, 60, 70 eller flera åhmar.

11. Huru många lisp. råå påttaska consumeras till ett lisp. raffinerad, och om der någon qvantitet om åhret är tillarbetad, och af hwad slag folck, mästare eller bönhaser, swenske eller uthländske?

Weinbergs svar:

Af ordinarie grof aska 5 fat à 40 lisp. blir gemenligen 1 fat fijn rafinerad aska, 26 à 28 lisp. I de förre tider har 70 à 80 fat rafinerad aska kunnat tillwärkas om åhret; men nu, sedan jag för 6 åhr, gick ifrån bruket, wet jag intet rätt wisst, huru med fnörskougen tillstår.

12. Huru stort arrende är betalt i de förra och senare tijder, och om det kunnat swara emot avancen och tillwärkningarne, der en oloflig handel med inkommande och uthgående icke warit till hielp?

Weinbergs svar:

Om arrenderna har jag svarat i den 9:de puncten.

Kommerskollegii resolution på hela detta mål utmynnande däri, att brukets exporträtt ej finge utsträckas längre än till utförsel av där raffinerad pottaska (alltså ej uppköpt grov pottaska) samt att brukets handelsrörelse ej finge omfatta annat än sådant som verkligen hörde bruket och dess drift till. Man gav sålunda i stort sett borgerskapet rätt.

Tullverket hade fortfarande svårt att respektera de tullfriheter, som privilegierna hugnat bruket med, likaså den medgivna seglatio-

nen på Värnanäs. Från 1737—38 föreligga handlingar, som beröra dessa saker. K. M:ts resolution denna gång kom att innebära en viss inskränkning i den tullfria importrätten, i det att Värnaby och Ronneby bruk fingo tillstånd att tullfritt införa en till 70 åmar om året bestämd kvantitet hampolja, däremot kunde tullfrihet å talg icke alls medgivas. Inskränkningen i importmängden bortföll dock omedelbart genom beslut av Riksens ständer, som medgåvo tullfri införsel av all talg och olja som behövdes för driften.

Denna period i brukets historia domineras av Ernst Calwagen, bokhållare och inspektor. Han nämnes första gången 1724 men har troligen kommit till bruket i samband med det sista Ronnebyarrendet 1721. Tydligen är Calwagen brukets ekonomiske och tekniske ledare under A. G. Oxenstiernas hela tid. Calwagen var född 1687 och son till handlanden i Stralsund, sedermera i Karlshamn, Paul Calwagen[10]), av tysk eller holländsk släkt. Han avled i Värnanäs 1757. Som oljeslagare nämnes 1745 en man vid namn Christian Pils, som efterträtt den 1742 avlidne Måns Nyman.

Hedvig Dohna Soop 1755—1771

Hedvig Soop, från 1744 änka efter greve C. A. von Dohna ärvde Värnanäs efter morbrodern Axel Gabriel Oxenstiernas död 1755.

Vad brukets drift beträffar finner man av handlingarna, att Hedvig Dohna Soop liksom alla sina företrädare tvingades att genom inlagor och suppliker hävda brukets medgivna förmåner. Sålunda såg hon sig år 1760 tvungen att inför Riksens Ständer klaga över åsidosättandet av brukets privilegier — under de tre sista åren hade hon måst erlägga avgift till Manufakturfonden för import av hampolja från Königsberg och St Petersburg. Hon anhåller nu om restitution på dessa belopp och hävdar starkt privilegiernas nödvändighet för bruket: »... Så nyttigt detta wärk i anseende till såpans nödwändighet i riket är, så angeläget är äfwen dess oförkränkta bibehållande wid sine från långliga tider tilbaka ärhållne privilegier om det eljest i längden skall kunna hafwa bestånd.»

Om Värnanäsindustrins tillstånd kring mitten av 1700-talet berättar Adolph Modéer i beskrivning över Halltorps och Voxtorps socknar av 1767 (Vet.Ak. Handl. 1767):

»Wernenäs Såpe-Bruk och Oljeslageri äro de endaste bruks-inrättningar, som här finnas. Har ärhållit privilegier först åren 1667 och

1678, Såp-bruket nyttjar 8 kar, och tillverkar vid pass 150 fjärdingar såpa i hvart kok: 12 kokningar kunna om året medhinnas. Til hvarje kokning skal åtgå 8 åmar olja, 40 lispund talg, och 500 lispund påtaska. Påtaskan tilverkas endels af skogen på Frälsets ägor, på det sätt at bonden bränner till halfnad, och endels köpes den från Halltorps skogsbygd; men olja och talgen köpes från Petersburg, så mycket som ej kan fås eller tilverkas hemma, samt hampfröet från Königsberg. Den hamp-olja, som vid bruket förfärdigas, blifver mycket bättre; men denne tilverkning förslår ej mer än til halfva behofvet; bristen härrörer isynnerhet af otilräcklighet på vattnet, at drifva prässverket hela året igenom. Lin-olja prässas af hemvuxit frö, hvilket köpes a 6 daler s:mt tunnan, och hvarefter oljan försåldes til 2 dal. kannan; aflåtes i orten och tilverkas vid pass 3 a 400 kannor årligen. Stampkakorne gälde 3 dal. hundradet.»

Vid början av 1770-talet pressades vid Värnanäs även olja av raps och förmodligen hade försöken härmed börjat redan på 60-talet — kanske även viss odling. Intresset för rapsen eller rapsaten, som den under 1700-talet kallas, var vid denna tid mycket stort och odlingen uppmuntrades med premier av Riksens Ständer. Den första odlingen och industriella användningen av rapsen hade ägt rum vid Malmö, där handelsmannen Johan Hegardt 1737 startat sådan odling (beskriven i Linnés Skånska Resa).

Om brukets beskaffenhet och lager vid slutet av Hedvig Soops tid föreligger en redogörelse i det inventarium som upprättades 1771 vid hennes försäljning av egendomen.

Som driftsledare vid bruket denna tid nämnas: Ernst Calwagen till 1757, Mårten Åkerman 1757—58, tidigare bokhållare vid Lovers alunbruk, Erik Kastman 1759—66, Abraham Dahl 1766—1774, son till brukspatron Jacob Dahl på Presthyttan, kom till Värnanäs från Tidö, Carl Fagersten 1774—75.

Arvid Egerström, Hasselgren & Björkman, A. Bäck 1771—1790

Värnanäs köptes 1771 av den kände bankokommissarien *Arvid Egerström,* på vilkens vägnar bruket mottogs av Olaus Pettersson, den nye bruksinspektoren.

Egerström var en man med stora vyer, och åtminstone i början med stora ekonomiska möjligheter. Det var hans avsikt att göra någonting stort av Värnanäs gods och bruk. Omedelbart återupptog han så-

lunda arbetet vid skeppsvarvet. Han startade ett stort tegelbruk vid hamnen. För virkesforsling lät han vid sidan av den slingrande ån gräva en för flottning mera lämpad kanal, ett säkerligen ganska kostsamt arbete.

Även beträffande såpsjuderiet och oljebruket närde Egerström stora planer, för vilka han utförligt redogör i en inlaga till K. M:t från något av 1770-talets allra första år, en skrivelse vari det bl.a. heter:

Sedan jag kommit till besittning af de wid Wärnaes uti Calmar lähn, med glorwürdigst i åminnelse konung Carl XI:s allernådigaste privilegio av åren 1667 och 1678 anlagda oljeslageri- och såpsjuderiwerk, tillika med Waernaes säteri och hwad mera derunder lyder... har jag fått tillfälle att närmare eftersinna och utröna, utaf hwad mycken betydlighet desse inrättningar, isynnerhet oljeslageriet, är och kan för riket blifwa, om det warder satt i fullkomligt skick och underhålles samt fortsättes med den styrka, drift och eftertryck, som en så widsträckt och gagnelig inrättning fordrar och förtjänar. Detta hade jag, genom en lång och noga anställd upmärksamhet å den winning andre länder och isynnerhet Holland draga af sådane inrättningar, fått anledning att tro, innan jag, för några år tillbaka gjorde en resa till de betydeligste handels- och hushålls orter utom riket, då jag af egen erfarenhet hade tillfälle att få full öfwertygelse derom. Enär jag sedermera blef innehafware af Waernaes werken, lät jag derföre blifwa bland mine första omsorger att uprätta dem utur deras iråkade totala ödesmål, och söka bringa oljeslageriet uti det stånd som jag funnit dem på utrikes orter wara bäst inrättade, och kan tillskynda riket så wäl som innehafwaren den betydligste winning och förmon, hwartil jag haft ospard all erforderlig dryg kostnad, och hwarmed jag redan kommit så wida, att förledit år ej allenast wackra partier olja för såpsjuderiets och andre förnödenheter blifwit slagen, utan ock af bokållon, en finare olja till nyttjande wid mat och andre mera grannlaga behof, blifwit der tillredd.

De största swårigheter wid inrättningens iståndsättande äro således nu allaredan genomgångne och öfwerwundne, så att jag tycker mig kunna med nog säkerhet hoppas, att under det nådiga hägn af och beskydd, som Eder Kongl. Maj:t så ädelmodigt lemnar alla till allmänt gagn och förmon ledande företaganden, föra densamma till den fuldkomlighet, som slika inrättningar äro uti andre riken och som kan lända till flere medundersåtares, jemte rikets i allmänhet betydliga förmon och båtnad; hwarföre jag ock tror mig icke wara utan någon slags förtjänst, att erhålla Eders Kongl. Maj:ts allernådigaste stadfästelse å de privilegier, som uppå detta oljeslageri tillika med såpsjuderiinrättningen, såsom förbemält är, förunte blifwit, och hwarom underdånigst jag anhåller, samt tillika om nådigste befallning till wederbörande att låta mig derwid njuta till goda de förmoner som 1739 års Mfr Privilegier med flere sednare författningar slika werk tillägga.

Men utom hwad i ofwananförde måtto redan blifwit tillgjordt, att uprätta och i stånd bringa oljeslageriet, hwilket, för de många derwid erforderliga machiner och dyra werktyg, dragit mig in uti stora omkostnader, bör jag icke lemna i underdånighet obemält, att ganska mycket ännu återstår, som fordrar ytterligare betydelig kostnad, innan werket kommer till den fullkomlighet och widsträckta betydlighet, hwartill det bringas kan och bör. Riksens högl. Ständer, som wid flere framfarne riksdagar kommit att tänka uppå inrättning af oljeslageri här i riket, så wäl som andre gagnelige näringar, hafwa, isynnerhet wid 1756 års riksdag eftersinnat huru dertill skulle fordras större kostnad än någon enskild wäl kunde utkomma med, och derföre beslutit, att på allmän bekostnad af Mfr fonden låta ett dylikt werk enligt Eders Maj:ts nådiga skrifwelse derom till Mfr contoiret dat. d .. 1757, hwilcket dock hwarken då eller sedermera kommit till verkställighet på något ställe i riket. Detta hade wäl ock haft så stora swårigheter, hwaribland felande insigt om ett slikt werks rätta anläggning icke

warit den minsta, att det omöjeligen kunnat låta sig på sådant sätt werkställa; men har likwäl warit af den wigt och angelägenhet, att det bordt tjäna till grund för alle andre om lin- och hampehanteringen här i landet widtagne anstalter, hwilka, utom tillgång på en eller flere sådane inrättningar, måst i det betydeligste gå miste om deras syftemål, så wäl som isynnerhet alla till upmuntran för oljewäxters plantering widtagne författningar och bestådde premier. Uti desse odlingars och hanteringars ofelbara tillwäxt och förkofran igenom ett wäl inrättat oljeslageri, ligger och en af de betydeliga förmoner, som riket deraf tillflyter, och hwilken är så mycket mera tydelig och uppenbar som det är en känd sak, att fröet af lin och hampa, hwilket hitintills här i riket ej blifwit anwändt till annat nyttigt bruk än fogelföda, underhåller hos andre om hushållning och handel omtänksamma folkslag, genom dess försäljning till oljeslageriernes förnödenhet, nästan hela kostnaden på jorden och sjelfwa hanteringen.

Rikets förmon af såpsjuderierne lärer och lätteligen finnas blifwa olika större, då den dertill erforderliga oljan tillredes i landet och af landets egen afkastning, än då den såsom hittills skett och än widare måste ske, till dess oljeslagerier komma här i tillbörligt stånd, skall, för dryg betalning hämtas utrikes ifrån. Hwarförutan sjelfwa affallet wid oljeslagerierne, som, sedan det till ett slags kakor blifwit beredt, nyttjas till kreaturs- och isynnerhet mjölkekors föda, förskaffar holländarne och kan äfwen tildela oss uti wår hushållning en otrolig nytta och winning; hwarföre jag ock låtit mig angelägit wara, att inhämta kundskap om samma slags förädling, den jag jemwäl redan till wäga bragt, och dess förträffeliga nytta så wäl sjelf på egne kreatur utrönt, som ock låtit mine grannar jemte andre, som deraf åstundat, få tillfälle att komma deraf i erfarenhet; warande desse oljekakors egenskap, att ej allenast wäl föda och göra kreaturen, åt hwilka de gifwas, feta och friska, utan ock att hos mjölkekoor åstadkomma en fördubblad mjölknings styrka och förmåga samt bidraga till boskapens frodigare wäxt; så att man har mycken anledning att tro, det tillgången och bruket af sådane oljekakor i Holland för deras boskapskreatur, isynnerhet mjölkekoor, är en bland de betydligare orsaker till de framsteg man der i landet framför andre orter gjordt, uti en ricktande boskapsafwel, hvartill landet i sig sjelft har långt mindre lägenhet och utrymme än många andra.

Den finare oljan, som göres af bokållon, och fordrar sin egen anrättning, kan ock blifwa ett ämne till betydlig besparing och winning för riket, som i dess södra orter eger af denna wäxt en så ömnog tillgång, att den, med förnuftig hushållning, kan sysselsätta många oljeqwarnar, och gifwa 1000:detals menniskor näring och wälmåga, medels sysslande och arbete wid ollonens samling, transport och oljetillwerkningen, hwaruppå, i anseende till wahrans godhet ej kan tryta en widsträckt afsättning så innom som utom riket.

Då upfinningen af denna tillwerkning ännu är så ny kan wärdet af berörde olja icke hinna wara utrönt, till hela dess widd; men efter mångfaldige dermed gjorde och omgjorde försök, har det nu ändteligen slagit för mig så lyckeligen ut, att jag omsider kommit till säker kunskap om sättet till denna oljas tillredning till den godhet, att den är tjänlig till all de bruk och behof, som den utrikes finare olja, både i matredning och andre förnödenheter; äfwensom jag nu sjelf nyttjar deraf till mitt hushålls förnödenhet, och kan till försök aflemna, om sådant påfordras skulle.

Sedan således om ej mindre nyttan af slike inrättningar för landet, än i hwad stånd denna af mig satt blifwit, underdånigst förmält är, får i underdånighet jag nu närmare förklara den åstundan jag i anledning häraf wågar hysa. Den kan icke syfta på att, såsom ofta tillförene händt, under fagert skeen söka snilla åt mig någon del af de till näringarnes hjälp och understöd samlade allmänna medel, utan att sedermera wårda upfyllandet af de ändamål, till hwars främjande de blifwit meddelade; ty det, hwartill jag kunde willa anhålla om hjälp, är redan till det mästa gjordt; ej heller tänker jag på någon ersättning för den kostnad, som till detta werks iståndsättande jag måst göra, ehuru känbar den warit och så wäl billigheten i jemförelse emot andre som sådant åtnjutit, som mine omständigheter kunde medgifwa och tarfwa en sådan lisa,

och allraminst åtrår jag, såsom upmundtran härwid någon slags exclusive rättighet; utan som jag ser att Eders Kongl. Maj:t och Riket kan tillflyta mycken och widsträckt nytta deraf att flere sådane inrättningar komma uti rikets särskildte provincier i gång; så är min underdånigste åstundan, och wågar jag i underdånighet anhålla, att Eders Kongl. Maj:t täckes allernådigst widtaga de anstalter, hwarigenom samma betydeliga och gagneliga ändamål må kunna säkrast främjas, och, efter min ringa, oförgripeliga tanka, kunna hufwudsakeligen bestå deruti, att den som allraförst här uti riket anlagt fullständig oljeqwarn å holländska sättet, hwilket eger företräde framför det, hwarpå slike inrättningar i alla andra riken äro gjorde, bör, emot det han af Manuf.fonden bekommer 20 000 dr silfwermt, förpliktas att icke allenast meddela hwar och en som kan få hug att här i riket anlägga något dylikt werk, fullständig underrättelse om dess inrättning, utan ock sjelf åtaga sig att bygga och i gång ställa samt med nödiga arbetare förse slike nye inrättningar, ehwarest de inom riket kunna påfordras, på det, genom dess afwundsjuka och ohjälpsamhet, ej något hinder må göras emot desse gangneliga inrättningars förkofran, och kunskapen om deras anläggande, med drygare kostnad åter må behöfwa utifrån inköpas; samt jemte någon inrättnings gjälp för dem, som slike werk hädanefter anlägga, deruti, att åtminstone till en början eller för de 10 första åren, måtte till någon hjälp och stöd för inrikes oljeslagerierne bewiljas 25 % tillwerkningspremier eller 16 ./. srmt för hwarje kanna olja, som aflåtes till såpsjuderierne eller wid egne såpsjuderier förbrukas. Med djupaste undersåtelig wördnad.

Åtskilligt av innehållet i denna inlaga upprepas i ett tillkännagivande, rörande Värnanäs Bruk, som trycktes i Post-Tidningen 1773 nr 52 — ett tillkännagivande som är intressant framför allt därigenom att det visar att Egerströms planer voro allvar:

»Som jemte all öfrig wårt kära fädernesland i år förlänt wälsignelse Den Högste äfwen wälsignadt wåre härlige bokeskogar med mera ömnog wäxt af bokenötter, än til wanlig skafwel lärer kunna anwändas; så på det ägarne af desse store håfwor måtte göra sig desto större nytta och gagn häraf, kundgöres härmedelst resp. bokeskogsägare, at det gifwes tilfälle uti större eller mindre partier försälja af dess boknötter emot 6 Dal. s:mt eller 18 Dal. k:mt för tunnan, eller ock om säljaren behagar derföre tilbyta sig oljekakor 64 st för hwarje tunna nötter; hwilka kakor nyttjas icke allenast för swin utan ock med mycken nytta och gagn för kor, kalfwar och andra kreatur, samt kunna conservera sig i flera år eller till dess boken åter gifwer frukt af sig. — Adressen är antingen directe på Callmar och Wernenäs olje- och såpebruk eller till handelsmannen Carl Hultin i Callmar, eller ock på Gustafsbergs Sockerbruk i Stockholm å Ladugårdslandet.»

Efter detta tillkännagivande av annonstyp fortsätter artikeln med en slags redogörelse för bruket och dess produkter:

Med största skäl kan sägas, at af alla inrättningar i riket nästan ingen til nytta och förmån för landet och det allmänna öfwergår et wäl inrättat oljebruk. Och emedan

Wernenäs Bruk är det enda i riket, som efter hålländska sättet är upbygt uti sit rätta skick, och nu med mycken både möda och kostnad blifwit i fullkomlig gång och stånd satt, så gifwes äfwen tilkänna, att därest några medborgare skulle wara hugade sådane werk anlägga, så behaga de addressera sig till ägaren af Wernenäs, at ej allena undfå kunskap och underwisning om werket, dess drift och byggnad, utan äfwen anwisning til skickelige arbetare, samt färdigt och uphuggit wirke til qwarnbyggnaden. — Wid förenämnde werk prässas alla slags oljor till 60, 80 a 100 kannor och deröfwer i dygnet af lin- och hampfrö, rapsat m.m., jemte det i förledit år med förmån gjorde försök af ollon och bokenötter; kunnandes oljan af detta senare slag ej allenast brukas til samma behof, som de öfrige oljor, utan brinner jemwäl klarare i lampor, och då nötterna derefter tilredes kan hon tjena til bästa mat-olja. Ju flere sådane dyrbare werk uti wåre många och wälbelägne strömmar blifwa inrättade, desto mera gagnas riket och enskilta personer, hälst hwarken rudimaterien någonsin kan fela, emedan deraa så innom som utom riket är öfwerflödig tilgång samt lin- och hampeplantering härigenom blifwer uphulpen, ej heller kan saknas afsättning, då nyttige näringsidkare belefwa den lyckliga period at äga en stor och wis regent, som upplifwar samt med råd och landsfaderlig omsorg omfattar handelen och näringarne.

Innehållet i dessa två dokument av 1772—73 kan sammanfattas sålunda:

Egerström har vid sitt tillträde funnit bruket i dåligt skick och omedelbart igångsatt betydande förbättringar; han har utomlands studerat oljeindustrin och det är denna som har hans största intresse;

vid bruket har han experimenterat med tillverkning av finare olja av bok- och ekollon, med början under 1772; försöken ha lyckats så väl att han 1773 framställer fin matolja på detta sätt. Samma år tillkännager han i Post-Tidningen att han uppköper ollon;

han understryker den nytta som riket kan få av oljekakor som kreatursfoder;

han betonar vikten av inhemsk lin- och hampodling; riket borde få många oljeslagerier;

Egerström nämner 1756 års beslut i Riksens Ständer om inrättandet med statsmedel av en ny oljekvarn, ett beslut som dock ännu icke kommit till verkställighet, trots att en sådan inrättning enligt Egerströms åsikt hade varit mycket gagnelig såsom förebild för andra företagare.

Sistnämnda problem vill Egerström lösa på så sätt, att Värnanäs bruk såsom det tidigaste enligt holländska metoden i landet, blir ett slags mönsterbruk, där andra som planera liknande industri kunna få råd och undervisning, t.o.m. erhålla upphugget virke till oljekvarnar och yrkeskunniga arbetare vid starten.[11]) Mot dessa förpliktelser vill Egerström erhålla 20 000 dlr smt av Manufakturfonden.

Det är sannolikt, att Egerströms erbjudanden verkligen kom att accepteras av många företagare, och att oljeslageriernas kraftiga till-

växt i antal under kommande årtionden kan stå i samband med 1773 års initiativ vid Värnanäs Bruk. Egerströms skrivelser äro i varje fall ytterst intressanta, främst därigenom att han här bryter mot det äldre avundsjuka hemlighållandet av fabrikstekniken och intar en mera modärn, öppen inställning. Egerström är inte rädd för konkurrens och slår inte ängsligt vakt om privilegierna.

Allt tyder sålunda på att 1770-talet, Egerströms första tid, var en mycket lycklig tid för Värnaby Bruk. En kritisk iakttagare, nationalekonomen A. G. Barchaeus, som 1775 reser här förbi under sin svenska studieresa, konstaterar också i sin reseberättelse 11 a) om Värnaby Bruk att »detta är ett kosteligt wärk». Han fäster sig särskilt vid oljekvarnen och konstaterar att man där bl.a. pressade matolja av boknötter.

Från Egerströms tid nämnes som oljeslagare vid bruket Olof Ebbesson och som såpsjudare Petrus Holm. Tunnbindare vid bruket var Jonas Rungren.

Carl Mannerskantz 1790—1817

Egerströms planer blevo ingen ekonomisk framgång för honom. Bruket går honom ur händerna, liksom hela egendomen, som från 1782 och några år framåt tillhör handelshuset *Hasselgren & Björkman* i Stockholm, vilka i sin tur år 1785 överlåta Värnanäs på överjägmästaren *A. Bäck*. Under hela denna tid synes bruksdriften ha legat nere.

När majoren *Carl Råbergh-Mannerskantz* 1789 blir egendomens herre får Värnanäs åter en på platsen bofast ägare med personligt intresse för egendomen och dess mångskiftande näringsliv, en energisk man med många planer för godsets odling, bebyggelse, allmänna utveckling.

Även för Värnaby Bruk har Mannerskantz planerat en ny framtid. Det måste därför ha kommit som ett svårt slag för honom, då Kommerskollegium år 1798 gav tillstånd åt grosshandlaren i Kalmar Theodor Foenander att anlägga oljeslageri och såpsjuderi vid Förlösa gård. Mannerskantz dröjde icke med att avgiva besvär häröver till K. M:t. Under hänvisning till Värnaby Bruks åldriga privilegier, uttrycker han i sin skrivelse sin förvåning över att Komm.koll. icke inhämtat hans yttrande innan man gav bifall till Foenanders ansökan. Med kraft understryker Mannerskantz att privilegierna av 1667 och

1678 förbjödo upprättandet av liknande verk inom Småland. Visserligen hade verket under många år icke varit i gång:

»Af hvad ordsak mine företrädare af egendomen låtit såpsjuderiet afstadna känner jag icke fullkomligen; men för mig har i anseende till det lägervall samtliga hus och byggnader iråkat, icke varit möjeligit förrän nu, sedan jag med mycket besvär och ansenlig kostnad fått desse i någorlunda ordning, att låta såpsjuderiet komma i gång; jag var ock dermed fullt syslosatt, då Commerce Collegii resolution för herr handelsmannen Foenander blef mig bekant till icke liten rubbning i mine vidtagne anstalter, helst jag icke förmodat at min egendomsrätt kunde mig betagas innan jag derifrån genom laga dom blifwit skiljd . . .»

»Om såsom jag förut i underdånighet nämnt, Commerce Collegium velat först höra mig, hade bem:te collegium fått inhämtat at min egendom äger exclusive fri- och rättigheter på såpsjuderi-inrättningen, meddelte af Sverges förre konungar . . . Collegium hade då äfven fått veta, at fastän tillvärkningen härstädes af såpa någon tid afstadnat, har likväl årligen skatten för detta värk till Eders Kongl. Maj:t och Kronan altid och oafkortad utgått. Om en annan såpsjuderiinrättning skulle tillåtas på bekostnad af mina privilegier, på den grund att såpa på min egendom icke tillvärkas, hade det väl ofelbart varit i sin ordning, att först efterfråga om jag hädanefter ärnade tillvärka denna vara, eller at förelägga mig en sådan skyldighet.»

Till slut hemställer major Mannerskantz, att resolutionen för Foenander måtte ogillas och upphävas. Besvären föredrogos 20 sept. 1798 i Rikets Allmänna Ärenders Beredning, där beslutet blev att kommerskollegii yttrande skulle inhämtas; till den av Mannerskantz yrkade inhibitionen kunde man emellertid icke tillstyrka bifall.[12])

De gamla privilegierna hade förlorat sin kraft. Tendensen att uppluckra skrå- och privilegieväsendet hade under 1700-talet varit ganska påtagliga och mot slutet av seklet hade de gamla breven i stor utsträckning förlorat sin giltighet, vilket herren till Värnanäs fick erfara 1798.

Konkurrensen inom såp- och oljeindustrin ökades sakta men säkert. År 1778 funnos såpsjuderier i Ronneby, Värnanäs, Stockholm, Karlshamn, Rösjöholm. Femtio år senare redovisas 22 stycken fabriker med ett sammanlagt tillverkningsvärde av 98 358 rdr och en tillverkning av 15 516 fjärdingar såpa. Även oljeslagerierna ökades kraftigt och räknades 1830 till 39 stycken.

Den del av verksamheten vid Värnanäs som längst drevs var oljekvarnen, som 1793 beskrives av biskop M. G. Wallenstråhle på följande sätt[13]):

»oljekvarn med prässar, stampar, löpare och en liggare eller stor sten, som går både med vatten och hästar, gjord i Holland.»

Av de årliga fabriksberättelserna i Kommerskollegium framgår, att oljeslageriet 1817 tillverkade 200 kannor olja, 1818 lika mycket. De följande åren redovisas inga siffror och det är sannolikt, att tillverkningen avstannat på 1820-talet.

Såpebruket synes däremot aldrig ha återupptagits av Mannerskantz. Såphuset apterades av honom till bränneri; ett inventarium av 1801 visar att detta nu var fallet samt att en större »såpsjuderikittel» ännu fanns bland inventarierna i huset — den var dock nu en industriell kuriositet och hade fått vika för 3 brännvinspannor om 90 kannor vardera, varav den ena var konstruerad »efter bergsrådet Norbergs modell med imbevarare, inkylare och stort kylfat».[14])

Brukets plan och byggnader

Till byggnadsplats för det nya bruket valdes, som tidigare nämnts, planen vid den gamla vattenkvarnen invid fallet i Namnerumsån, vilket fall nu även fick driva en oljekvarn.

Byggnadsarbetet synes ha påbörjats i juli 1667, men var säkerligen planlagt åtskillig tid dessförinnan. Maskineriet till oljekvarnen måste t.ex. redan tidigare ha beställts i Holland. Även själva såpeverket anlades efter holländsk modell och det är troligt, att holländska experter hade inkallats för att bygga, montera och sätta det hela i gång, under ledning av bruksdirektören David Lemke och mästaren Johan Gertsson.

Om beskaffenheten av det första byggnadsbeståndet får man en ganska god kunskap genom David Lemkes på en kuriös tysk-svensk-holländska avfattad redogörelse av 1680, tillkommen i samband med reduktionsundersökningarna.[15]) Dokumentet bär titeln »Waas der bruck in der Graffschafft Södermöre de dato 10 juli 1667 bijss Ultimo Decembris Anno 1680 an zu bauen kostet undt in alles zu stehen kommet . . .». Se Bilaga. Denna beskrivning kompletteras medels ett husesynsinstrument av 1682 i gårdsarkivet. Dessa handlingar sammanställda ge följande bild av Värnaby Bruk under 1600-talet:

1. *Såpsjuderiet* (såphuset) »på holländskt manér», ett stort hus av

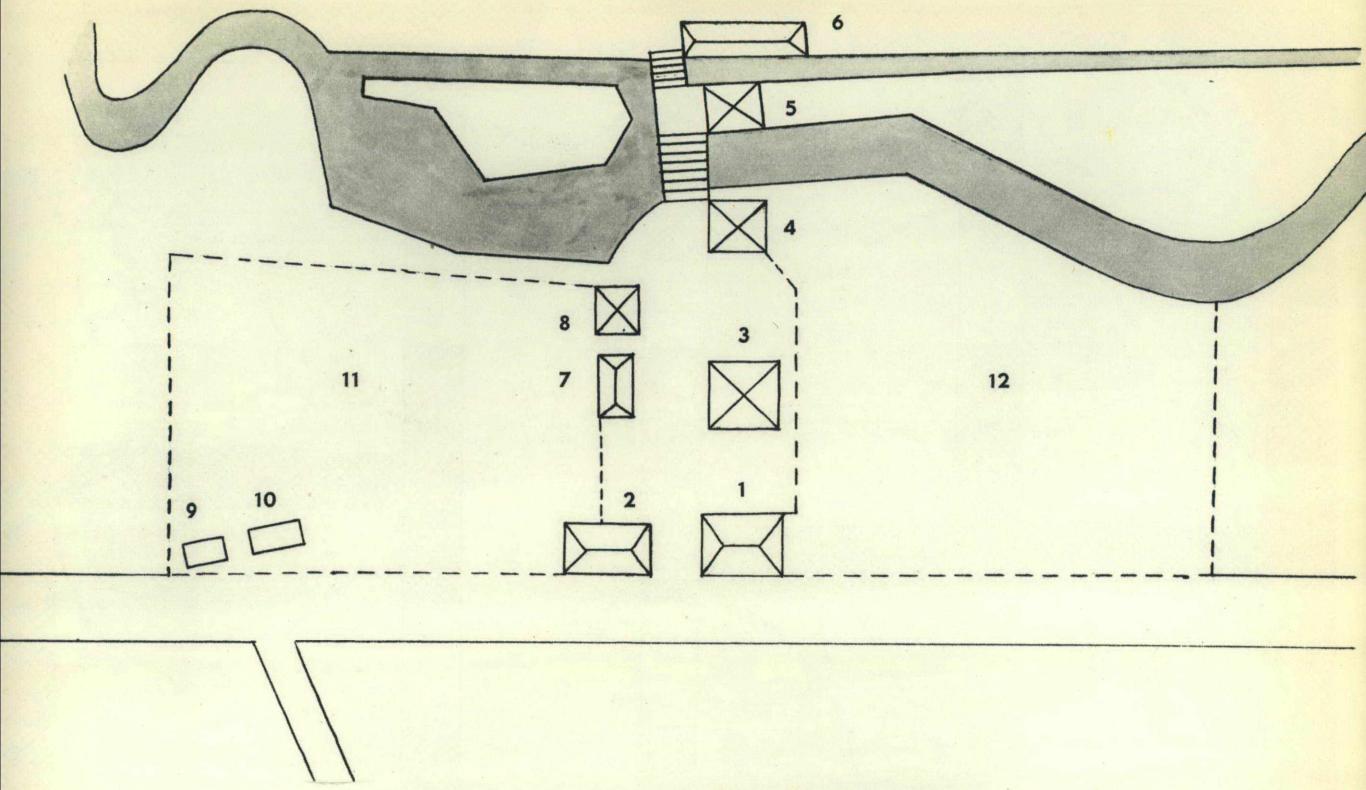
korsvirke med tegel samt täckt med tegeltak. Här fanns »en kostlig brunn med pump». Det låg på planen framför den nuvarande s.k. Brömsebrobyggningen, och den där ännu befintliga brunnen torde vara identisk med den för såpebruket grävda.

2. *Oljekvarnen,* ett stort korsknutat timmerhus under tegeltak. En liten kvarnkammare fanns. Själva kvarnen hade dubbelt verk, förfärdigat i Holland och med stora kostnader hitfört. Det hade 2 oljepressar, 4 stampar, »2 lauffers undt einen lipper oder grossen stein welches so wohl mit wasser alss mit pferden kan getrieben werden».

3. *Pottaskehyttan,* en byggnad under tegeltak, i två våningar med bostad för »die brucksmeister». Den var uppförd »för 2 år sedan» uppger Lemke, alltså 1678. Härinvid låg troligen ett 1682 omnämnt packhus för pottaska, 1680 beskrivet som en stor och lång trälada. I verkhuset fanns 4 bränningar, i ladan även ett våghus.

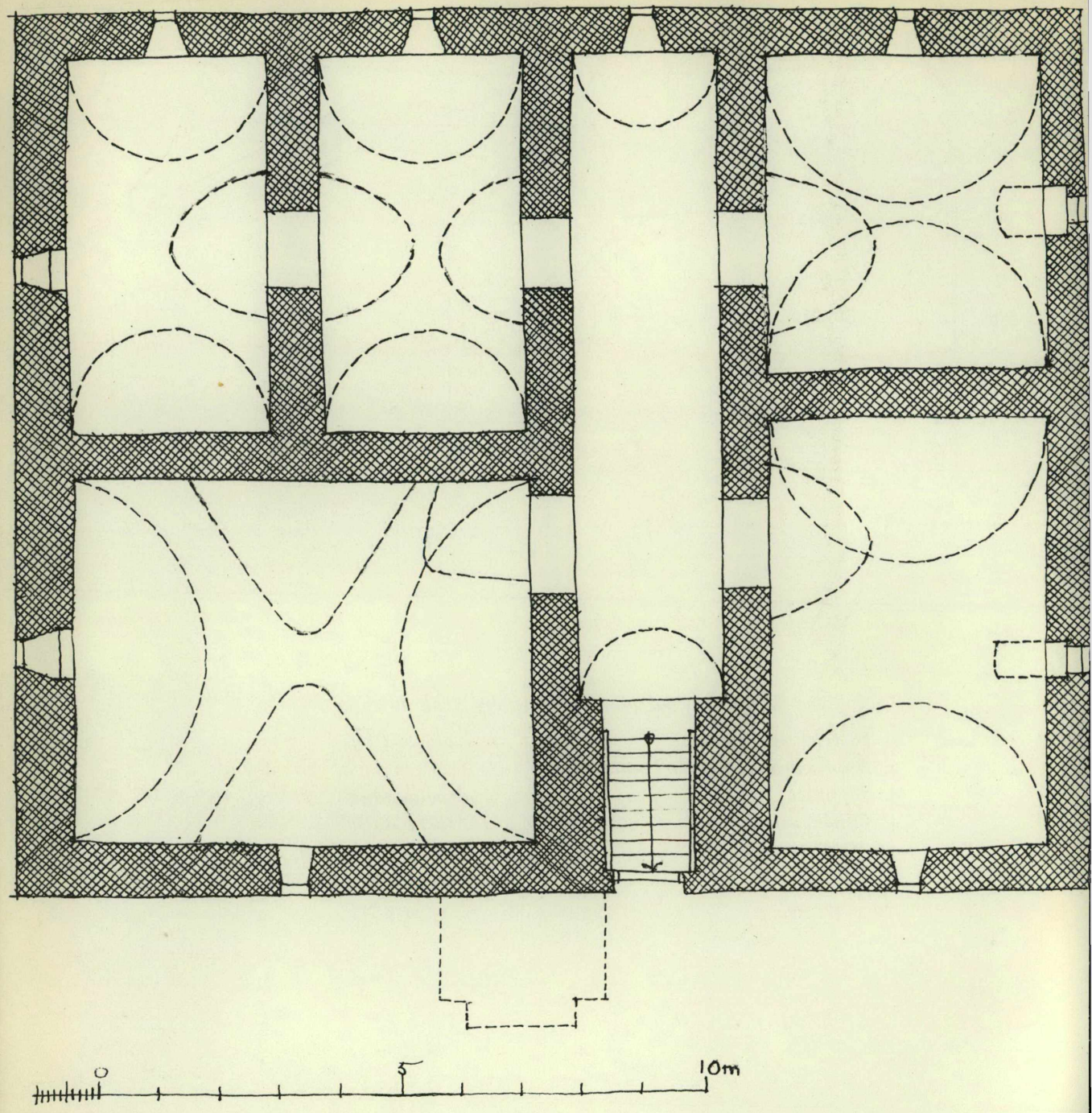
4. *Brukets boningshus,* Inspektorsbyggningen. I sin beskrivning av 1680 upptar David Lemke brukets chefsbyggning — »dass brucks wohnhauss» — som en byggnad 28 alnar lång och 24 alnar bred, täckt med tegeltak och försett med kopparrännor, samt med 5 starka, välvda källare under huset. Syneinstrumentet 1682 nämner dels »en stor rödfärgad byggning till våningshus», innehållande sal samt på ena sidan 2 kamrar och ett litet kontor, på andra sidan 2 kamrar och ett kök. Huset hade »böning» med åtskilliga rum, troligen vind med vindskontor. — Måtten 28×24 alnar stämmer mycket väl med den nuvarande s.k. kontorsbyggningens mått, likaså stämmer uppgiften om de 5 starka källarna, vilka fortfarande finnas, samt uppgiften om husets indelning i sal och tre utrymmen åt vardera gaveln. Även husets orientering i Ö—V stämmer. I kontorsbyggningen har vi alltså otvivelaktigt att se Värnaby Bruks första »wohnhauss», säkerligen byggt de allra första åren, troligen redan 1667, då David Lemke slog sig ner här. — Till sin övre del har huset förändrats omkr. 1760.

5. *Tunnbindarebyggningen,* en byggning som 1680 uppges ligga »utanför bruket» och mitt emot detsamma. Två tunnbindare hade här verkstäder och bostad. 1682 säges huset ha två våningar med 4 rum i varje. Denna byggnad har legat på den plats, som nu upptages av den mitt emot kontorsbyggningen stående flygeln. 1682 säges den vara nyligen uppsatt. Man har alla skäl att tro, att denna kring 1680 uppförda byggning var den egentliga s.k. Brömsebrobyggningen, hitflyttad från fredsmötesplatsen vid Bröms, där den uppförts för förhandlingarna 1645. Tunelds Geographie (7 uppl. 1793) nämner två

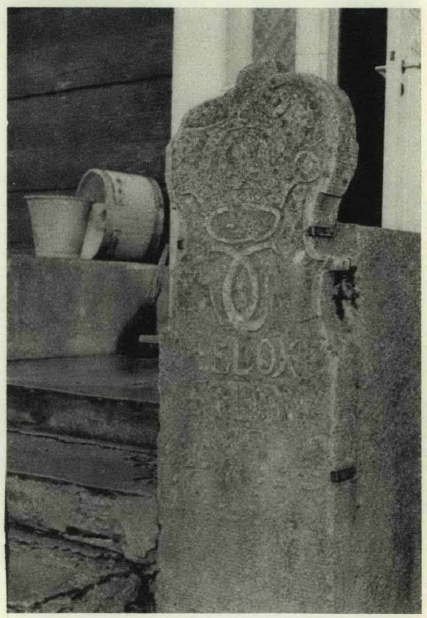
Rekonstruerad plan av Värnaby Bruk år 1792.

1. *Inspektorsbyggnaden*
2. *Brömsebrobyggnaden (tunnbinderi)*
3. *Såphuset*
4. *Oljekvarnen*
5. *Mjölkvarnen*
6. *Enbladig såg*
7. *Ladugårdshus*
8. *Troligen pack- och våghus*
9. *Arbetarstuga?*
10. *Arbetarstuga?*
11. *Västra trädgården*
12. *Östra trädgården*

Uppmätningsritning av källaren till den kvarvarande inspektorsbyggnaden, ursprungligen uppförd 1667.

Inspektorsbyggnaden vid Värnaby Bruk från 1660-talet, till sin övre del ombyggd omkring 1760. Den kallas numera kontorsbyggnaden.

Milstolpe med Axel Oxenstiernas d.y. namnchiffer, numera uppställd vid trappan till såpebrukets forna inspektorsbyggnad.

Eftertänksamma Tankar

Öfwer

En betänckt Hädanferd,

Wid det tilfället

Då

INSPECTOREN

Wid Wärnenäs Säpebruk,

Högaktad

Herr Ernest Calvagen,

Efter en 70 års och 2 Månaders Gudelig och still-la wandel på Himla wägen, genom en haſtig, dock ſtilla och ſalig död, wandrade i den ſälla e-wigheten den 21 Junii år 1757, och deß andelöſe lekamen derpå följande, med anſtändig he-der beledſagades til ſitt hwilorum i Haltorps Kyrka; efter et Chriſteligit betän kande framgifne

Af

Anders Löfman,

Guds Ords ringaſte Tjenare.

Carlscrona, Tryckt i Kongl. Amiralitets Tryckeriet.

hus vid bruket, nämligen *dels* Inspektorsbyggningen med de två gamla milstenarna vid trappan, *dels* den s.k. Brömsebrobyggningen. Den sistnämnda uppges av Linnerhielm (i ett brev 1826) vara för dess skröplighets skull nerriven av major Mannerskantz och en annan uppsatt på samma. Detta torde ha skett kring 1806 varvid även denna gång ett hus med fredsmötestraditioner hitflyttades, nämligen den s.k. Västerstugan från Söderåkra prästgård, som 1645 gjort tjänst som Axel Oxenstiernas bostad.

6. *En byggnad på gårdens östra sida,* 1680 täckt med torf, 1682 med nytt tegeltak, innehållande 3 kamrar och en liten bastu. I samma länga en bagarstuga eller brygghus med en liten kammare.

7. *Smedja,* »darinnen ein grosse Ambooss undt guter blassbolk sambt andere Schmiede gereetschafften».

8. *Stor ria* för torkning av hamp- och linfrö (»heff undt lain saat»).

9. *Brukets ladugård* hade 1682 två lador, 2 fähus, får- och svinhus samt ett stall.

10. »4 dorper oder Brucks knechte stuben umb die brucks ägor belegen», d.v.s. 4 arbetarestugor på brukets ägor.

Kostnaderna för dessa byggnader hade enligt Lemke uppgått till 14.803 daler smt. Man hade mellan 1667 och 1680 dessutom sett till, att bruket och dess närmaste omgivning fick en tilltalande karaktär och hägnades av vacker grönska. Sålunda omtalar David Lemke två nya »baumgartens», anlagda efter 1667, varav den ena var försedd med »ein kostlicher brunn mit einer Pompe» samt med två fiskdammar. Båda trädgårdarna voro inhägnade med timmer och bräder samt innehöllo allehanda holländska fruktträd, örter och »sehr vil blumen». Den ena av dessa nyanlagda trädgårdar låg intill bruket, den andra längre bort — Lemke berättar 1680 att pottaskehyttan låg intill »dass grosse neue Park».

Förutom dessa arbeten hade bruket uppodlat 40 tunnland åker samt äng till 80 häckar hö, vilka marker inhägnats »mit mehr alss 3000 faden gärdzgårdhen» samt fått 3000 famnar diken. Den energiske Lemke har här gjort en stor nyodlarinsats, anser han själv i sin redogörelse; denna jord hade nämligen dessförinnan legat som »uthmark, wüste und unbrauchbaar gewesen, welches von niemand weder geseet noch geschlagen werden, sonder för fäfått (wie man zu sagen pfleget) gelegen hat».

Slutligen antyder Lemke, att en ny, bred och rak väg anlagts från

bruket till stora landsvägen »mit grossen Kosten und noch mit viel grösserer mühe». Denna väg synes på den kring 1680 upprättade säterikartan, där den sträcker sig mellan säteriet (Näset) och Ladugården, korsande ån på fyra ställen. På södra sidan om denna väg, mitt emot bruket visar samma karta ett område, där betecknat som »mallmen». Här antyder kartan också en mindre byggnad, i vilken man måhända har att se brukskrogen. »Krogen vid bruket» omtalas längre fram, 1756, som en liten byggnad med förstuga, kammare och stuga. I storstugan fanns ett långt och två kortare furubord, »dubbla säten med ryggstöd mitt på», ett långsäte, en väggfast säng.

* * *

Sådan som bruksmiljön utformades på 1660—70-talen levde den i stort sett obruten under brukets hela tillvaro. Ett och annat tillkom och förändrades, men totalkaraktären bevarades. I senare dokument påträffa vi de flesta av de byggnader, som nämnas 1680—82. Ganska belysande är det år 1771 upprättade inventariet, som nämner »Nya byggningen», »Gamla byggningen», »såphuset», »olje qwarnen», smedjan, mjölkvarnen, stallet, fähuset, sjöboden. »Nya byggningen» är här inspektorsbyggningen och beteckningen *nya* torde få förklaras därmed att 1600-talsbyggningen sedan dess ombyggts och förändrats i det yttre och i så pass hög grad att man anser sig kunna beteckna den som ny. Troligen har huset i början av 1760-talet — då även Näset fick sitt nuvarande corps de logi — förhöjts, fått sin andra våning med ordentlig rumsinredning i stället för den ursprungliga »böningen», samt försetts med 1700-talets typiska brutna tak. Kanske har den också fått större fönster.

»Gamla byggningen» 1771 är identisk med västra flygeln, den som 1668 betecknas som tunnbindarnas hus. Nu 1771 tjänade den tydligen till förvaringsrum för diverse redskap och material — våg och vikter, brödbingar, etc. Av inredning må nämnas en lång kistbänk med 2 rum, gångjärn och haspar, väggfasta hyllor i köket, slagur »med målad wisare tafla».

Såpsjuderi och oljekvarn äro 1771 säkerligen helt identiska med de från 1600-talet, beskrivningarna antyda detta. Såphusets inre domineras av en stor »såpsjuderi koppar kjettil» och oljekvarnens av den stora kollergången, som beskrives så: »2ne stora marmor stenar med understen af marmor, och ställning att mahla frö på».

Egerströms tid 1771—1782 medförde uppenbarligen en viss uppryckning av bruket, speciellt beträffande oljetillverkningen, vilket måste ha medfört viss komplettering av maskineri och redskap i oljekvarnen utan att dock behöva ändra husets yttre.

En karta av 1792 redovisar brukets bebyggelse sådan den tedde sig vid tiden för Carl Råbergh-Mannerskantz' övertagande av egendomen, då de sekelgamla byggnaderna från David Lemkes tid ännu stodo kvar.

Av major Mannerskantz vidtogos inga större förändringar i brukets bebyggelse — den fick kvarstå och inkomponerades fint i det nya herrgårdskomplex, som han fr.o.m. 1789 planerade och byggde här på det område som i en 1600-talskarta betecknas som brukets »malm». Det blev sålunda trakten kring bruket, som drog till sig den nya begynnelsen samtidigt som såväl det gamla säteriet vid Näset som ladugården uppe vid den forna byn förlorade sin aktualitet eller försvunno.

Råvaror och teknik.

För tillverkning av vanlig såpa enligt äldre metoder krävdes följande råmaterial: talg, kalk, pottaska. Produkten åstadkoms genom kokning. Jämte djurfettet användes redan på 1600-talet även växtfetter, och det var för att tillgodose såpebrukets oljebehov som en oljekvarn även byggdes vid bruket. Rå pottaska hade av ålder av allmogen i trakten bränts och sålts till köpmännen som exporterade densamma till utländska raffinaderier; genom tillkomsten av pottaskehyttan vid Värnanäs, som blev den första i landet, kunde den råa askan renas på platsen och komma såpebruket till nytta. Bruksanläggningen av 1667—70 hade sålunda väl sörjt för att ha egen och direkt tillgång till de huvudsakliga råmaterialen.

Man var rädd om sina fabrikationshemligheter. Holländarna bevakade sålunda noga sina kunskaper och erfarenheter inom oljeslageri och såpsjuderi. Bengt Weinberg, som själv varit i Holland och lyckats få lärdom i yrket, berättar 1721 (Bengt Weinbergs vittnesmål 1721):

»at aldrig någon hålländsk mästare i desse konster och wettenskaper får, wid stort straff och en dyr ed, lära någon sin konst där, eller här, skrifft- eller mundteligen, undantagandes en enda son eller måg,

som effter sielfwa fadrens och ägarens död är capabel och berättigad, at träda till wärket; men til Swerige och andre orter kunna förskrifwas deras så kallade mästare-knechter, hwilcka, om de förnämste innerlige egenskaperne icke få lära rätta grunden. Til bestyrkiande hwaraf är nog bekandt, at Tyresiö, Ronneby, Götheborg och Wernenäs wärken aldrig kunna blifwa fortsatte til Rijksens tienst, som de kunna och borde».

* * *

Beträffande den lokala arbetskraften ger kontraktet av 1670 vissa notiser. Där säges t.ex. att Lemke skall få dagsverken av gårdens folk genom befallningsmannen, »godt och stadigt arbetsfolk» — pojkar »som icke kunna göra fyllest emot en god dräng» räknas som halvt dagsverke. För detta bruksfolk skulle upplåtas något åker- och kålgårdsstycke samt mulbete till 1 a 2 kor »på dhet man icke behöfwer dhem så stor penningelöhn gifwa . . .». Över dagsverkena skulle befallningsmannen på godset hålla ordentlig längd, enär dessa dagsverken skulle betalas av »communi cassa», dvs. av bruket.

Pottaskehyttan.

Pottaska var ett i gammal tid mycket använt ämne — förutom till såpkokning användes det i glastillverkningen och vid blåfärgning av tyg samt vid blekning av linne. Kemiskt är pottaskan kolsyrat kali (kaliumkarbonat K_2Co_3) och utvanns fordom genom förbränning av olika slags ört- och träsorter, i Sverige framför allt ek och bok. Av bönderna i på dylik skog rika trakter har grov pottaska ända sedan medeltiden brännts och denna grovaska utgjorde en ganska stor handelsvara bl.a. för Kalmar stad.[16])

»Påtaskan tilverkas endels af skogen på frälsets ägor, på det sätt, at bonden bränner till halfnad, och endels köpes den från Halltorps skogsbygd», heter det i Modéers sockenbeskrivning av 1767, och privilegiet för Värnaby bruk av 1678 ålägger bönderna inom det dåtida grevskapet att endast till bruket försälja den grovaska de brände. »doch blifwer landtmannen her igenom icke betagit sin egen aska att finera, så god han kan och af ålder hafwer varit wahn at giöra . . .», ett tillägg som klart utsäger att bönderna sedan länge drivit detta slags arbete här i trakten. Pottaskekontraktet av 1670 klarlägger hur Lemke skulle erhålla grovaska till det nya bruket:

»alle bönderne i grefweskapet, som någon påtaska eller löös book och annor löfweedz aska bränna och sälia wele, skole wara förplichtade all sådan aske till Lemeke emot reda betalning eller kortning på uthlagorna emot quittantz lefwerera för ett wisst prijs, som Lemeke och befallningzmannen med dhem dher öfwer stadgandes warder . . .»

Förutom denna från bönderna inköpta aska skulle Lemke ha rätt att själv hugga för bränning:

»så effterlåtes och Lemeke till detta wärkets fortsättiande at fälla alle törre, odugelige och förruttnade trää, som til at bränna brukas kunna, dock at dhet sker effter laga besichtningh af skogwächtaren och någon af nämbden, alt undersleef der medh at förekomma . . .» Bland Möreböndernа måste pottaskebränningen i ek- och bokskogarna under 16- och 1700-tal ha varit en ganska stor och lönande bisyssla. I något större skala hade en sporadisk pottaskebränning inom grevskapet företagits 1649 på uppdrag av Axel Oxenstierna, som därvid anlitat en utländsk pottaskebrännare, Casper Ebberhoff, som efter att ha brännt i kanslerns skog under Ålhult av honom sändes ner till Söderåkra för att bränna i grevskapets skogar. Denne Ebberhoff var dock efter allt att döma en skum figur. Här i Söderåkra invecklade han sig i tvivelaktiga affärer, som ledde till en stor rättegång vid häradsrätt och hovrätt, avdömd först 1652 — under tiden hade Ebberhoff avvikit till utlandet.

Bränningen och kalcineringen av pottaska har varit en ganska omfattande procedur för vilken ej här skall närmare redogöras.[17]) Första stadiet, bränningen i skogen, har skildrats av Linné i Skåneresan 1749 och proceduren har säkerligen varit densamma i Möre. Sedan bönderna fört råaskan till bruket vidtog där själva sjudningen i en serie stora kar uppställda i en pottaskehytta. För slutlig rening sändes sjudningsprodukten sedan till kalcineringsugnen.

Granskar man de sparsamma notiserna om pottaskehyttan vid Värnanäs finner man av David Lemkes redogörelse från 1680, att bostads- och verkhuset var en tvåvåningsbyggnad, 40 alnar lång och 17 alnar bred, alltså ett ganska stort hus. I verkhuset fanns 4 brännugnar. En lada var byggd intill verkhuset, i denna fanns våghus. Mer är inte känt om Värnaby pottaskehytta, men arbetet i densamma har utan tvivel i stort sett skett efter de linjer, som nyss skisserats. Om produktionsutfallet är heller ingenting känt, annat än Bengt Weinbergs uppgift av 1721 att man av 4 fat skogsaska brukade få 1 fat raffinerad pottaska. I brukets inventarium 1771 fanns ett lager om

2426 lispund pottaska inpackad i 50 fat samt till någon del lös. Den fabricerade askan har väl huvudsakligen använts för eget behov i såpebruket, en del synes ha sålts till färgerierna samt till Kosta glasbruk. För såpsjuderiet behövde askan icke vara av det bästa slaget.

Oljeslageriet.

»Linolja pressas av hemvuxit linfrö, vilket köpes à 6 daler smt tunnan», heter det i Modéers Halltorpsbeskrivning 1767. Det huvudsakliga råmaterialet för oljeslageriet har av ålder varit linfröet och Värnaby Bruk fick säkerligen en stor mängd av sitt behov täckt genom odlingen på orten — dock icke allt, ty en ganska betydande import har ägt rum, från Holland, Baltikum, Ryssland. Sedan tidigt uppträder även hampfrö som råvara, importerat huvudsakligen från Ryssland via St Petersburg och Königsberg. Åtskilliga dokument bestyrka att sådan import ägt rum till Värnaby bruk.[18])

Under 1700-talets förra del blev dessutom rapsen aktuell genom vissa försök i Skåne, dess odling uppmuntrades genom statliga premier och tillverkningen av olja därav skildrades i Vetenskapsakademiens Handlingar 1756. Vid Värnaby Bruk har rapsen använts åtminstone från 1760-talet. Slutligen gjorde Arvid Egerström under åren kring 1771—72 lyckade försök med oljepressning av ekollon och boknötter, varigenom han fick fram en fin matolja. Tillverkningsmetoden beröres i Vetenskapsakademiens Handlingar 1769.

Om produktionens storlek under den äldsta tiden är intet känt. I en uppgift av 1716 får man endast veta, att det pressas mer linolja än som behövs för såpsjuderiets eget bruk. 1767 uppges kapaciteten till 300 à 400 kannor om året, 1772 uppger Egerström att man kan pressa 60 à 100 kannor om dygnet, år 1792 beräknas årsproduktionen till 1 000 kannor. Under tider av låg produktion måste såpebruket täcka bristen genom import av färdig hampolja från Ryssland.

De byggnader som vid Värnanäs tjänade oljetillverkningen voro dels en större ria, där lin- och hampfrö torkades, samt själva oljekvarnen eller oljeslageriet. De huvudsakliga arbetsmomenten i ett gammalt oljeslageri utgjordes av 1. frönas krossning i stampar eller kollergång, 2. de krossade frönas uppvärmning i en plåtbehållare eller kittel samt 3. oljans utpressning i oljepress och 4. oljans kokning. De härför behövliga maskinerna kunde drivas med vattenkraft eller hästvandring, vid Värnanäs en kombination av båda.

Av David Lemkes redogörelse från 1680 finner man, att oljekvarnen inrymdes i ett korsknutat timmerhus under tegeltak, beläget intill ån och med vattenhjul och hästvandring, den låg strax söder om nuvarande mjölkvarn. Det maskineri, som monterades i denna kvarn var såsom det allra första i sitt slag i Sverige en stor märkvärdighet och måste längre fram ha stått som förebild för nyinrättade sådana verk i landet. De främsta teknikerna inom denna fabrikation funnos denna tid i Holland, och det var också i Holland som hela Värnanäsverket beställdes — det transporterades hit »mit grosse Kosten undt beschwer» som Lemke skriver.

Lemke redogör också för maskinerna i oljekvarnen; de voro 4 stampar, 2 oljepressar, »2 lauffers undt einen ligger oder grossen stein, welches so wohl mit wasser alss mit pferde kan getrieben werden».

Detta torde vara så att förstå, att kvarnen var utrustad med 4 stampar för fröets krossning samt att ytterligare krossning kunde ske under rullande stenar i en kollergång — »2 lauffers undt einer ligger» måste förstås som en liggande sten samt två på denna, som väldiga hjul löpande, stående stenar. I en senare notis från 1700-talet antydes att dessa stenar voro av »marmor». Lemke ger också den intressanta uppgiften att kollergången kunde drivas dels med vattenhjul, dels med hästvandring, det senare givetvis då vattnet tröt i ån.

Säkerligen genomgick detta från Holland importerade fina verk, som stod på höjden av vad man då kunde åstadkomma, inga mera genomgripande förändringar under hela sin existens. Det verk som beskrives i en redogörelse av 1771 har man alltså lätt att igenkänna som det ursprungliga. Maskineri och redskap beskrivas här på följande sätt:

2 stora marmorstenar med understen av marmor och ställning att mala frö på,

2 stycken ugnar med 2 stycken pressar till oljepressning, med sina stampar,

4 andra stampar,

2 st. järnpannor till ugnarna att värma frö uti,

4 st. mässingsbäcken,

1 st. kopparmått,

1 st. smörjekittel av koppar,

1 järnslev,

järnbeslagen skäppa till frömålning,

2 st. oljepipstratt,
träkannor att mäta olja med,
3 hoar under oljepiporna,
11 st. rännor till d:o av furuplank,
16 st. stamp-påsar etc. etc.

Med ledning av detta inventarium kan man försöka rekonstruera arbetets gång i oljeslageriet:

1. Järnbeslagen skäppa till frömålning. För uppmätning av frömängden.

2. Stamp. Fröna grovkrossas under stamparna, som haft formen av vertikala stockar, som lyftes av vattenhjulets axel för att sedan av egen tyngd få falla ned.

3. Marmorstenarna. Fröna finkrossades eller maldes under de tunga stenarna i en kollergång, driven av vattenkraft eller med hästvandring.

4. Järnpannorna vid ugnen. Före pressningen värmas de krossade eller malda fröna vid ugnen, under ständig omröring, vilket vid andra oljekvarnar skedde med ett fast, vridbart S-formigt järn, »esset».

5. Oljepress, stampepåsar. — Efter värmningen är fröet färdigt att gå till själva oljepressningen. En viss mängd inpackas nu i påsar eller säckar av nöthår (»stampe-påsar»), vilka placeras i pressen och utsättas för tryck genom att kilar drivas ned medelst vertikala stampar på sådant sätt att kilarna pressa de mellan järnplåtarna placerade påsarna i sidled, varvid oljan utdrives.

6. Hoar under oljepiporna. — När olja rinner fram ur bottnen på pressen uppsamlas den i hoar, varifrån rännor leda. Slutligen vidtager kokningen av linoljan.

Oljan tappades på fat, pipor. 1771 års inventarium upptar bl.a. 25 st. tomma oljepipor. Sistnämnda år fanns på lager 40 kannor hampolja, 5 1/2 ankare linolja, 30 kappar linfrö.

Som biprodukt vid oljepressningen erhöllos de fasta frökakor, som stanna kvar i stampe-påsarna sedan oljan pressats ut till sista droppen. De kallas frökakor eller stampekakor, och användes mycket till häst- och kreatursfoder. En notis från 1761[19]) upplyser att man »vid Calmare» plägade ge sådana kakor åt hästarna, isynnerhet om våren, »vilka härav få en viss laxandi; må icke allenast väl, utan de bliva också helt stinna och feta». I sin inlaga till K. M:t 1772 propagerar Arvid Egerström också i hög grad för dessa kakor, och han framhåller den stora betydelse de i Holland haft för dess fina boskapsavel.

1771 års inventarium vid Värnaby bruk upptager också ett litet lager stampkakor, nämligen 456 stycken hela och 48 stycken i bitar.

Priset på dessa kakor var 1767 (Modéer) 3 daler hundradet. Arvid Egerström erbjuder sig 1772 att i utbyte mot en tunna bokollon lämna 64 stycken stampkakor (en tunna ollon 6 daler smt).

I detaljerna varierade den tekniska utrustningen vid oljeslagerierna något beroende på om de drevos med vatten- eller vindkraft, men i princip förblev den oförändrad ända fram till 1870-talet, då vid vissa större företag hydrauliska pressar infördes.[20])

Såpekokningen.

Före Värnaby Bruks tillkomst 1667 hade tvål och såpa icke tillverkats i Sverige fabriksmässigt. För den yrkesmässiga såpsjudningen voro England och Holland föregångsländerna. Härifrån spreds konsten till andra länder, och även Värnabyverket anlades efter holländska förebilder — »auf hollandsche mannier» — och de första såpsjudarna voro inkallade holländare, t.ex. Bartolomeus von Lank.

Det 1667 vid Värnanäs uppförda såpsjuderiet, såphuset, var enligt David Lemkes redogörelse av 1680 ett korsvirkeshus under tegeltak. Intill detta stod en trälada. Invid såphuset fanns också »kostlicher Brunn, darinnen eine Pumpe stehet». Huset med inventarier hade kostat 1 966 daler smt.

Inventariet 1771 redogör för vad som fanns i såphuset, nämligen:

»såpsjuderi kopparkittel»
3 stora järnkannor om 10 åmars rum
1 mindre dito om 4 åmar
1 gryta att koka färg uti
4 kopparskopor
2 järnspadar
1 järnhacka
2 slevar
1 stor blyback, klädd med bräder, att hava olja uti
1 metallmortel med järnstöt
17 st. lutekar
4 såar, 2 fyllkannor
1 talgprovare-borr
4 åmar att föra olja med från sjöboden
1 kopparskägg vid såpkitteln

Av dessa inventarier kan man i viss mån utläsa arbetets gång i såphuset:

1. Järnspadar. Kommo troligen till användning vid beredandet av den s.k. klåppsen. Denna var en blandning av pottaska och kalk (osläckt) som hopskyfflades och fuktades.

2. Lutekaren. Klåppsen urlakades i lute-karen så att man fick den för såpkokningen lämpliga luten.

3. Blyback. Oljan till kokningen har man i en stor blyback. Oljelagret har man i sjöboden och det finns 4 st. åmar (vinfat) att föra upp olja därifrån till såphuset.

4. Talgprovare, för undersökning av talgen; gammal och ny talg voro av olika användbarhet.

5. Såpsjuderikitteln. I en stor, inbyggd kopparkittel kokas lut, olja och talg tillsamman. Järnkannorna torde ha använts för påfyllning av vatten eller lut i kitteln under kokningen. »Kopparskägget» vid kitteln torde få tolkas som en krans kring mynningen, behövlig enär koket gärna sjöd över.

6. Slevar. För provning av såpan under kokets gång behövde man då och då ta upp prov, vartill väl dessa slevar (silslevar) tjänat.

7. Gryta att koka färg uti. Metallmortel. — När såpan var färdig färgades den genom att koken blandades med indigo.

En synnerligen god och detaljerad bild av arbetet i såpsjuderiet vid Värnanäs, med protokoll över en rad företagna kok, får man genom de i gårdsarkivet bevarade handskrifter som bära titlarna resp. *Såpsjuderie Beskrifning* samt *Relation huru Grön såpa fullkomligen och god skall warda tillwärckad.* Anteckningarna omspänna årtalen 1736—1745 och äro helt visst nerskrivna av verkets dåvarande inspektor, Ernst Calwagen, som härmed överlämnat det gamla såpsjuderiets hemligheter till vår tid. Måhända gå dessa recept tillbaka till Lemkes tid på bruket.

Om produktionens storlek under såpebrukets äldsta tid är inte mycket känt. Alströmer noterar 1716, att såpan förpackas i fjärdingar om 60 skålpund, och att fjärdingen såldes i Kalmar och Karlskrona för 12 caroliner (6 daler smt) medan partipriset i Stockholm var 7 daler pr fjärding. Bengt Weinberg, som hade erfarenhet av bruket ända sedan 1680-talet, uppger i sitt vittnesmål av 1721, att tillverkningen, »som skickat sig efter pålitelig afsättning och consumption», brukade uppgå till 2 000, 2 500 eller 3 000 à 4 000 fjärdingar

om året. Själv hade han sålt »uprichtig, oförfalskad och hwijtsprängliger grönsåpa» i Stockholm, fritt bryggan, för 15 1/2 daler kmt. Under nödmyntstiden under Karl XII såldes såpan vid bruket för 16 à 18 daler i mynttecken, men kring 1720 var priset 11 daler smt (= 33 daler kmt).

Beträffande produktionen kring 1700-talets mitt kan man draga vissa slutsatser ur Ernst Calwagens siffror i hans »Såpsjuderi Beskrifning». Det framgår härav:

att ca 15 kok om året företogos, att vart kok i genomsnitt gav 156 fjärdingar såpa, vilket blir 2 340 fjärdingar om året; efter dåvarande pris 9 daler pr fjärding, blir alltså tillverkningsvärdet pr år = *21 060 daler smt.*

Dessa siffror stämma ganska bra med vad Modéer anför 1767, nämligen att 12 kok företogos årligen och att varje kok gav ca 150 fjärdingar. Till varje kok åtgick då 8 åmar (åm = 60 kannor) olja, 40 lispund (lisp. = 8,5 kg.) talg, 500 lisp. pottaska.

Till jämförelse må meddelas, att Linné 1749 antecknar från Rösjöholm, att fjärdingen även där innehöll 60 skålp. samt att den såldes för 9 daler smt.

Bilaga.

Relation hurulunda Grönsåpa fullkomligen och god skall warda tillwärckad . . .

En teknisk handledning och beskrivning för såpfabrikationen, ingående i Värnanäsarkivet. Utskriften torde vara gjord av Ernst Calwagen vid 1700-talets mitt, men beskrivningen kan återgå på ett äldre manuskript, kanske från såpebrukets första tid. Stavningen är mycket ålderdomlig.

I arkivet finnes även en annan dylik beskrivning med tillagda redogörelser för företagna kokningar under 1730—40-talen.

INJ [IN NOMINE JESU]

Relation

hurulunda GrönSåpa fullkomligen och god skall warda tillwärckad, *först* härwid är at i ackt taga, hurulunda askan till luth träckning skall warda lagder, *för det andra,* om bindningen på såpan, *för det tredie,* hurulunda dermed skall tracteras enär talgen är inkommen, och *till det fierde,* wid sielfwa afkokningen, som föllier nembl:n

Till luthens träckande tages 6, 8, 10, 12 eller 16 fath aska så mycken som man sielf will och kan rymma sig på klåppstället, till 2 fath aska 60 Lispund fathet, tages 1 så

Öhlandz läskat knapp full kalck, som består af 2 skieppor, som äro knapt half råkade, och är det aska som är något ålldrig tages mehra kalck, men inte mycket mehra.

Wattn till att wäska askan med när den lägges till *klåppsen* kallad; är det intet gammal aska, då kan tagas till et faht 1 så om 25 kannor; är det gammal aska tages såen med wattn alldeles dertill, den nya askan lägges under och den gambla der öfweruppå, så brinner den bättre, ty den nya askan gifwer mehra wärme ifrån sig, om sommaren kan wäl litet kappas med så mycket kalck som åfwannembde, men bittida om wåhren och emot winteren utij aug. och sept. månad, då kölden utij wattnet mera är, kan tagas till det qvantum kalck som sagt, emedan wattnet igenom kiöllden eij hafwer den kraften at utsuga askan och kalcken som om sommaren enär wattnet är warmt; är det ny eller gl kalck uti dess krafft är och märckelig åtskillnad, men kan dermed sielf effter åfwannembde satz proportionera at taga något ringare af den sorten nembl. kalck. Enär luthen är träckter, som skier emellan hwardera utkiörningen 3 à 4 träckar, altsom askan är goder till, med ringa aska eller den som är slätt, är nog 3 träcka, emillan hwar utkiörning, elliest skulle luthen blifwa för swag. Luten at probera om des ricktige probes hållande, kan skie med lite såpa så stor som 1 hasselnöth, siuncker såpan till bottn i kiärlet, är luten alt för swag. Swemmar såpan och wandrar i Luten är hon ändå intet god nog, men håller hon sig alldes uppå, då är hon Luten förswarlig och probatum. Enär aske klobben är nog brunnen, ibland ligger hon innan des, en 8 dagar mehr eller mindre, alt som det är warmt i wädret, då rinner hon åfwanpå, understundom renner hon inte eller pöser i wädret, men enär den aftages, då kan tiännas om hon är warmer, är hon det, så hafwer hon något brunnit, det är wäl enär klobben brinner, derigenom blifwer askan inte så swår i karen utan lättare, och wattnet altså mycke bättre kan draga sig igenom till luth; eliest och synes Klobben brunlig, då hafwer hon och någorlunda brunnet, men bäst är det brunnet enär Klobben hafwer remmat åfwanpå som för sagt är; får sig aska för lite wattn i Klobben, då kan hon brinna för starck, och kraften derigenom förbrinna, eij heller får gifwas för mycke wattn då faller hon ihopa, som en steen. Enär Kalcken är först eller ny synes han gohlacktig, är han gammal synes han witacktig; att Luth winteren öfwer står i ask-karen, är intet tiänligit, kan derigenom förskiämmas; En casus iag försökt med bindningen som inte wäl wille taga sig, nembl:n —, då bindningen inte wille foga sig eller ollian och Luthen taga ihopa, då gaf iag wattn in i mening at förbättra bindningen, men wille inte taga lag, iag förstod sedan, det var för sent igenom förmycke wattens ingifwande, derpå gaf iag altså luth in, lätt dermed något stå stilla, hwarigenom det sig bättrade till god bindning, hwed sådant tillfälle kan ock efterses om såpan är mycke feht af sig nembl:n igenom lucktande, då kräfwes luth dertill.

Till det andra om bindningen

Enär 5, 6, 7, 8, 9, à 10 åhmar ollia i kiättelen är ingifwen och dertill Luth nembl:n till hwardera setser ollja beräcknas 2 setser Luth om 20 kan^{r} — 1. Setser håller, när 8 åhmar ollja är ingifwen, kan genast dertill gifwas 20 såar luth och 5 à 7 såar wattn at försättia lutens starklek med, ty är inte trevligit mycket starck Lut at giöra begynnelsen med för bindningen skull; desse 5 såar wattn kan till Luten tagas förnembligast om sommaren då det är warmt, altså och derigenom Luten så mycket starckare medelst wattnet då hafwer bättre art och krafft starck lut at träckia, men emot hösten sept och octob^{r} månad, är inte nödigt taga mehra än 4 såar watten effter som wattnet då är i sig sielfft kallare, och eij hafwer den krafften at draga så starck lut, som om sommar månaderne.

Under kiättelen fyres, wed upkokningen då såpan skall binda sig, plägar understundom olljan med luten eij wela förena sig, utan står klumpewis i kiättelen, som kommer af starck lut enär hon är för kalck stärcker, då fyres bra under kiättelen at det kan bryta sig igenom; det kallas *band,* enär det sig så beter, at det i kiättelen begynner mycket lätt att koka och kasta sig och gifwer sig i wädret, elliest enär det wisar

sig wäl med upkokningen och inte band är, så låther man såpan på resning koka så mycket det kan tåla, som proberas af slefwen, synes såpan komma kortt deraf, då får genast gifwas luten in till 6 såar, och enär det vidare upkokat, gifwas åter så mycket lut in och plägar gemenligen gå en 2 à 3 gångor på resning före talgen ingifwes, och sedan 8 à 6 såar at det blifwer 24 såar tillsammans, kokas lite millanåt, men skulle hon inte willa begifwa sig på resning utan allenast koka, så kan likafult lut ingifwas, och dermed kan fortfaras, till såpan wisar sig klar, at man talgen derpå intager; anmärkes, löper såpan på slefwen lång utaf, och synes wattrig, då är at koka uppå; bindningen är goder enär såpan hänger wed slefwen och strängwis deraf löper, och hafwer det tagit sin fullkomliga bindning; enär såpan första gången upkokat, och befinnes på slefwen hemtagen med luten och oljan, är bindningen inte goder, då synes på slefwen såpan skärig och faller klumpewis och kortt af, ibland rinner derutaf som watten, och slefwen ser ut som hon wore skållat; Enär såpan första gången kokat up och synes som bindningen will wara god, då kunde man för plaisir taga af såpan och dertill någon lut i skopan at se om bindningen ändå will blifwa, fast man inte låter såpan gå på resning, detta är för en säkerhet skull.

Till at bota bindningen, så tages några såar watten, som man sielf finner kan dertill wara nödigt, derpå låter man såpan stå något stilla 1/2 ell. 1 tima till des man finner, at bindningen will taga sig igen, då kiölnas åter under kiättelen, först makeligen och sedan alt något stärckare; Lefringen förorsakas gemenligen och merendels igenom för kalckstarck lut, och inte så mycke igenom swag lut; enär lut warder ingifwen då kan derpå Köhlnas om inte nyligen någon wed worden underlagdt, skulle befinnas at Luten är mycket för kalckstarcker, at man befrucktar någon fahra dermed, då kan ingifwas några såar wattn, äfwen ock enär såpan inte för lefring kan koka, kan lut intagas at lättna henner med så hon kan koka, är inte tienligit at förkoka lefringen enär lut inkommit så mycke som skall wara förn talgen intages, utan är bäst då at taga talgen genast in om lefringen will föröka sig; man måste inte ingifwa lut straxt enär såpan upkokar, först måste man noga tillse om hon tager en fullkomlig bindning.

Är ock at i ackt taga förn man tallgen ingifwer måste man klara såpan det bästa man kan, derigenom förordsakas goda och stora sträcklor; swag lut at ingifwa bringar inte såpan gierna på någon resning, men någorlunda starck lut, bringar henne snarare på resning, starck lut at bruka förordsakar och större sträcklor, men kokas såpan mager af blifwer små sträcklor, ty där är bättre krafft och skierpa hos; swag lut mycke at bruka, tager inte särdeles färgen till sig.

Skulle inte satzen wela koka kan ändå tallgen warda intagen, om nöden dertill bringar och fyras under, då gifwer koken sig effter tallgens smältande på resning.

Är widare om lefringen at förmäla kan lättare synas tager up af koken med slefwen och synes på brädden som en balck, då är hon lefrad, och om man håller slefwen något uppe sedan man henne af såpan uptagit, då kommer som et skinn afsättandes, som är allenast lefringen.

Men på glaset kan man allerbäst observera lefringen, är det starckt lefradt, då hänger det intet wed glaset, utan krullar sig deraf för Knifwen så länge som såpan på glaset synes rynckoter åfwanpå då hafwer hon mehra af lefring.

Enär såpan skall binda sig och kastar sig lätt i kiättelen är inte bindningen god, äfwen och enär såpan löper kortt af slefwen, äfwen och enär såpan på slefwen inte är jämtagen.

Att låta såpan koka swår ändå lut fattas, derigenom förkokes af godzet och förorsakar sålunda underwickt.

Till det 3:die. Tallgen warder intagen som förmält utij bindningens föröfwande. Sedan tallgen är intagen, lägges till kiöhlning under kiättelen at han derigenom så mycke bättre kan smällta, ibland går såpan på resning förn tallgen är smält för alldeles, och då låter man det koka, så at det med den andra satzen sig wäl förena eller tager ihop, förn det är passerat eller skildt, så gifwes Lut in, som är något starck, låter dermed än widare koka, skulle inte koken wilja gifwa sig på resning, gifwes ändå lut in,

och befinnes koken at koka swår som kan synas enär han kokas glatt, och med inga krullor, mitt uti kiättelen plägar hon alltså och mest swårt kokande wisa sig, af slefwen kan det och synas såpan löper kortt af;

Enär lefringen är i såpan gifwes teckn på glaset sålunda, när man öser såpa på glaset låter stå något och kallna, då synas såpan krullig åfwanpå, kaflar sig och af glaset, enär man will det probera med en liten dertill giord träknif. Enär tallgen är ingifwen derpå kan genast ingifwas lijn ålja eller rof olja, då förenär sig det med det andra under den tiden som tallgen smällter, när såpan är på resning sätter sig neder igen då lägges åter under kiättelen, fast ibland kokar han wäl enär det half brunnet, alt som det sig will foga; när nu såpan fått så mycken lut som man förmenar kan der till wara nog, då kiöhlnas inte alt för starckt under kiätteln, på det at inte luten derigenom skall blifwa för hårt utdragen nembl. wattnet derunder; at probera om mehr lut kräfwes, då kan man se det af slefwen, löper det i pärlewis af slefwen och eij långt, då är intet mehra lut dertill af nöden, men löper det långt af slefwen och gaflar sig som kallas, då är fettman derunder mehra än som behöfwes och kräfjer lut, kan ock synas på glaset, då det stått och kallnadt, då tager man med träknifwen på sidan af glaset finnes det kortt är lut nog, finnes det något långdragit, behöfwes dertill mehra lut, man måste wäl ackta sig då at man inte gifwer dertill in för mycke lut på en gång, kan snarl. warda förgifwen, blifwer han förgifwen, måste det så ändras igenom desse medel: först gifwer man wattn några såar, som man tyckes kan behöfwas, dertill och olja och någon tallg, derför kommer detta in, till förbättring, medan wattnet försättier den frenheten uti luten som är inkommen, på glaset kan man med tungan och märckeligen probera enär det warder förgifwit, wisar sig ock på glaset när proben något stådt blifwer den ock witacktig; På slefwen kan det och synas den blifwer hwitacktig; wisar sig ock uti kiättelen enär sålunda ohulpet får koka, begynner at inte wäl willa koka, utan frässer, kommer mycke hwit fragga och skum för en dag, är allenast af den starckleken och förbittrade och förmyckna luten, som inte bort wara, man kan ock elliest see på kokningen som är teckn, kokar det hwitt, knurrorna wisa sig dåna med wita färger, då är det och et märckel. teckn till såpans förgifwande, man ock uti skopan probera om mera lut erfordras, tages något af såpan uhr kiättelen i skopan, dertill lite lut, rör det ihopa, slå på glaset, låter det stå at kallna, då kan sees om mehra lut erfordras eller eij.

Gråsåpan den kan intagas enär första skärningen är giorder sedan tallgen är intagen, då kan man inte så lätteligen förgifwa såpa, ty gråsåpan eller annan såpa hafwer starckhet hos sig, särdeles när hon är genom starck lut worden afkokad, altså derigenom mager, det kan också hända sig at ibland blifwer såpan eij så snart klar som ibland, kommer sig af olljan och gammal tallg, men enär det kokat blifwer blir hon wäl klar, om hon inte är worden förgifwen, och skulle hon synas på glaset dåhn[1] när man ingifwit så mycke lut, som förmenes wara nog, då man prof upöst och det något stådt, wisar profwen sig derpå sedermehra war klarnat är teckn det hafwer ännu at hålla sig wed och är ingen fahra dermed, utan kan skrida till et godt och fullkomligit slut, det är sålunda at förstå at det hafwer at hålla sig wed nembl. wäskan som är i luten ännu och at det inte är alldeles förgifwit emot olljan, skulle det så wara, då wisar det sig till yttersta slutet om det är wordet förgifwet, befinnes wid slutet förn färgen intages at såpan inte kokar straxt utan (tvunger?) och at man kan wåga gifwa mehra lut dertill, då kan wäl gifwa henne något lite mehra lut, som inte kan skada, ty det krämper såpan, och så mycket snarare kan koken derigenom slutas och warda afkokad; ad notam ingen lut måste ingifwas förn satzen begynt at koka, och brutit sig igenom, fast inte är gången på resning kan ändå lut ingifwas, gifwes lut in förut är skadeligit, kan snart lefra sig, som en gröt; tallgen måste också wäl förena sig med luten, för än man dertill widare lut ingifwer, jag altså föreställer mig derigenom sträcklorna wisar sig mycke bättre ock warder större.

Ad notam. Såpan enär hon kokas för mager af, då befinnes sedan hon blifwer något gammal wara tunn eller kortt; och då tager af henne, så skall synas uti fierdingen sig infinna lut.

Men är såpan inte mager afkokad då skall finnas i fierdingen sedan man tagit af henner at stå deruti som en ollja, det kommer sig deraf at hon är bäst afkokad.

Ad notam. Enär bindningen skulle låssa, så kan man ingifwa en 4 à 5/4 såpa, som mig är berättat skall gifwa bindningen igen.

Dito. Enär man gifwer gl talg uti, då synes ungefär wid slutet då man förment gifwit nog lut in, nembl. på glaset som såpan är med lut förgifwen, och kan hända är intet så, ty den gl[a] tallgen giör såpan så dåhn medelst orenlighet enär man med knifwen tager henne i hopa och hon något stådt, plägar derpå synas klar.

Till det 4de, är altså med slutet och såpans afkokning at noga i ackt taga: — .

Enär såpan inbekommit så mycken lut som kan dertill behöfwas eller tarfwas, och man finner ingen fara wara dermed, då lätter man den satzen koka först med maklig eld, sedan alt som kokningen tilltager lägges starckare eld under och när han så mycke är kokad at han begynner korttna, då synes wäl som tråar med slefwen, när man prof dermed uptager, som är allenast af den innewarande wätska, och den samma förkokar efter handen alt mehr och mehr, at inga tråar är at syna, derpå begynner då sielfwa kraften af luten med olljan sig att förena och taga tillhopa alt mehr och mehr så at det wisar sig på slefwen och på glaset; på slefwen wisar det sig sålunda, såpan korttnar och tiocknar; på glaset äfwen så, inga tråar dermed på brädden af glaset se at nederhängia, när det nu så wida dermed är wärckstäldt och kommit så låter man det än widare till et fullkomligit slut koka med bra underkiöhlning, enär det så mycket kokat förn färgen skall intagas, då åter sig i kiättelen det teckn det kokar mitt uti swårt kastar sig med slefsande af såpan, siuden reser upp som kallas, med slefwen proberar, enär man den tager neer i såpan en prof deraf, och wänder slefwen om, krullar det sig då på slefwen, då är med god och fullkomlig afkokning bestält, men gifwer såpan sig och rinner flat af slefwen, då är det intet dermed nog, undantagandes man finner såpan fått något mehra lut än som skulle wara, då gifwer hon ingalunda några sådana krullor af slefwen, som enär hon är feht, eij heller måste så mycke af weed underläggas, när såpan är mager, hon tåler inte så mycke som när hon är feht, det gifwer sielfwa förnuftet, är såpan feht af sig dess bättre kan hon gifwa förenämbda krullor af slefwen, och när det sig som sagt utij det ena och andra framtedt och wist, då gifwes färgen in, är såpan och fins något starck af lut, då gifwes färgen in med swag lut, fins at såpan tåler färgen at ingifwas med starck af lut, så kan det skie, inte är det tienligit at corgera såpan med wattn. Ollja och talg på alldra sista slutet, bäst är det sådant skier något förut, men skulle nöden wara för handen måste man tillgripa medelen; den gamla talgen giör såpan på glaset gemenligen oklar, kan likafult wara feht och tarfwar mehra lut.

Et wist ad notam som måste i ackt tagas antingen det är om wåhren eller senast på hösten måste äntel[n] tagas till försättningen i koken enär olljan ingifwes för wattn, ty om hösten enär kiättelen och annat med, muhren är kalt, står det länge för upkokningen kan skie.

Att probera om wattn är i olljan eller eij, så dåppar man fingren utij ollian, håller öfwer liuset at det kommer i lågan, smattrar detsamma, förorsakar wattnet, men smattrar det intet, så flyter åljan och är utan wattn blandning.

Hwed sielfwa slutet eller emot afkokningen då synes på glaset och om såpan will hafwa mehra lut eller eij. Enär den wita ringen synes omkring såpan på glaset, då är det teckn eij mycke lut lärer fattas eller erfordras. Men enär den ringen inte synes så är såpan ännu feht och fördrager mehra lut. Ringen på glaset måste wara et strå bredt förn nog lut är.

Jag hafwer tillförne sagt at swag lut gifwe underwickt, det är wist, men lagom starck lut gifwer det intet, effter förnuftet gifwer mycke starck lut underwickt, ty det är jämte elden en fretande materie på sielfwa godzet, för des starcklek skull.

Consignation hwad som nödwändigt och widare är med Såp Kokningen at i ackt tagas. 6 Lisp. talg tages till 1 åhm ålja, särdeles om det är gammal talg, är det färsk talg tages något mindre talg. Några såar för lut måste wara utj reserve, at bruka enär för starck lefring påkommer. För swag lut är inte mycke nyttig at bruka, gifwer och ingen öfwerwickt, gammal talg gifwer inte så mycken öfwerwickt som färsk talg gifwer. Hwed afkokande såpan, kan wäl fyras under alt som såpan tåler och är kortt till.

Wäskan af såpan någorlunda förkokas förn mehra lut inkommer, för lefring skull, och at kiättelen inte blifwer för full, måste kokas undan.

Korttnar såpan förn sjielfwa afkokningen förbrått af, är inte wäl dermed, måste ändras genom lut, elliest är fara med bindningen.

Hwed sjielfwa slutet fyras inte för mycke, om såpan är belastad med starck lut.

Gammal talg gifwer mycke grå såpa och dråsig, äfwenledes giör starck lut, om såpan är förgifwen. Färgen ingifwes inte förn wed slutet; Elliest warder han förkokad, föregifwen såpa tager inte wäl färgen till sig.

Igenom det förmycken kalck under askan tages, blifwer såpan i kiättelen snart styfnad, och sålunda inte kommer till at koka, tills med derigenom warder luten för från at såpan igenom långt stående inte warder god.
Ju längre såpan står, förn hon blifwer afwägen och inslagen, des mehra gråsåpa gifwes.

At såpan warder seg och långdragig, kommer mycket af swag lut, likaledes om wattnet el. wäskan inte wäl är uhr kokad, den swaga luten skiär inte oljan som sig bör wara, den starcka luten sådant bättre förrättar och giör.

3 lod indigo gratima [gratimal?] tages till en åhm olja, stundom mehra som färgen är goder, är färgen god, då befinnes på henne enär hon är kokad och beblandas med lut, som wäl derutij omröres, en ros.

Enär såpan tillfyllest är afkokad, då måste i ackt tagas, at inte förmycke eld underställes, särdeles om hon är starck af lut, at hon inte må blifwa förkortt.

Smörjan som giöres till såpekiättelen, enär den will läckia, dertill tages söt miölck, och derutij slås gammalt surt öl, i brist af ätticka at det löppnar till ost, sedan wispas det hel tunnt, jämte några äggewitor derutj, dess flera ägg dertill kommer dess segare och bättre blir smörjan, man måste laga at detta blifwer wäl segt och långdragit, sedan röres det under gåttlandz kalck, som är sicktad, till en deg, som en miöhlgröt, att man makeligen dermed kan smörja.

Skulle lefringen påkomma, då kan tagas en så förlut i sänder till ingifwande, och så kiöhlnas under, at lefringen kan effter handen wika.

Skulle hända sig enär tallgen är inkommen at densamma sig med lefringen will förena, och tiocknar, då måste man späda lut till, at försättia lefringen med, så att sattzen kommer i dess goda skick igen, dock inte mehra af lut än som kan tarfwas och satzen kan tåla.

Enär man befinner at så mycke lut redan wore inkommit, som kan wara nödigt och lefringen inte will wircka igenom luten, så låter man det altså sackteligen koka, då lefringen wäl förgår efter handen, och när man finner lefringen förgås, då kan läggas

mehra weed under kiättelen. Enär satzen fått lut på en 2 à 3 såar när, då kan en god stund dermed kokas, gifwer wäl tillkiänna, enär mehra lut erfordras, då begynner såpan at tiockna alt mehra och mehra, och som hon wore mycke lefrad.

Är såpan för fet wed afkokningen och sålunda warder fattat, då stehlnar hon fuller mer långsamt, särdeles om sommaren, blifwer och något långdragen utaf sig.

Enär färgen ingifwes, derpå måste kiöhlnas at färgen bättre uppstiger och sig med såpan förblandar.

Om man wed slutet will fyra bra under kiättelen, derigenom blifwer såpan wäl mycke fastare, men af godzet förkokas, eij är det ock tienligt om såpan är för starck af lut, at fyra för strängeligen under. —

Eij är rådeligit lätta såpan sedan hon är kokad stå länge utij kiättelen, förkortnar på godzet.

Något för mycket kalck under askan, kan wäl i kokningen ändras, men förlite kalck är inte så lätteligen at förbättra.

Såpan warder dråsig då hon warder för mager afkokader, särdeles emot winteren kommer fråst på såpan, då hon står fatad och skall stehlna, då blifwer hon derigenom dråsig, och förlorar dess färg.

Enär såpan något ståndat, och befinnes wara slemmig åfwanpå, då kommer deraf at hon warder för lös kokader, och eij wed sielfwa slutet fått wäl förent sig, med oljan och luten tillsammans; är såpan wed afkokningen fetwuren, måste först afkokas elliest blifwer såpan slimmig. —

Det är inte wäl at koka såpan för feter, när hon det är, så är hon swår till at koka, och derigenom kan bordtkokas af sielfwa godzet, igenom et långsamt kokande, swag lut dertill gifwer eij mycken öfwerwickt, ty och igenom det långsamma kokande förkorttas godzet äfwenledes. —

Eij är det särdeles tienligit at koka såpan för mager af, enär man befrucktar frost nätter, ty enär såpan är fatad står inte då wäl emot frästen. —
Warder gråsåpan inte wäl aftagen, då blifwer såpan witacktig åfwanpå, enär hon några månader stådt.
Sättes såpan utij fucktigt rum, derigenom gifwes ollja och slem på såpan.

Måste ock observeras, at den första askeklåbben, som om wåhren blifwer lagder, dertill måste tagas något mehra kalck, än som til dem andra klåbbarna.

Enär talgen är smält, och koken gången derpå första gången på resning, och man en 4 såar lut ingifwit, då måste man dermed en stund låta koka förn man lut ingifwer, ty gifwer man för brådt lut in, kan det förbinda sig, särdeles är det swag lut, det synes wäl som det såge något oklart ut, men efter kokande, plägar det nogsamt klarna, enär wätskan någorlunda utkokar, man kan alt i småningom späda lut in, på det enär såpan står på resning, inte må förhastigt stiga nederföre igen, men skulle inte annars kunna vara, än att lut 1 à 2 såar på en gång måste ingifwas, för starck lefring och at den mehra tilltager det förordsakar el. såpan fettmar, då får man gifwa luten, att lättna såpan sålunda dermed, dock måste man eij ingifwa förmycket, i den tancka derigenom lefringen at förkoka, det går inte an, såpan kan snarligen derigenom warda förgifwen, lefringen som sagt, densamma efterhanden wäl förkokar.

Enär såpan är för fet wed sielfwa afkokningen förn färgen skall intagas, då will hon inte fullkomligen samla sig, eij heller på glaset snart kallnar eller wara fullkomlig kortt, derpå måste gifwas någon lut in at krempa henner med, så at hon warder korttare, och på slefwen bättre krullar sig, är såpan för fet så giör hon som sagt, är hon för mager, krullar hon sig eij heller wäl af slefwen; mager såpa måste inte kokas för kortt af, är hon för fet om sommaren afkokt, blåttnar snart.

Det är ock at bemärcka, at såpan är för fet, enär man deraf tager up på glaset och hon synes mycket rödacktig eller sålunda af slefwen, då är hon för fet och tarfwar mehra lut, detta är sålunda at förstå enär så mycke lut är till hela koken inkommen, som man menar, och skulle sig befinnas som åfwannembd, då kräfies mera lut dertill.

Huru god askan är, så är inte tienligit utij september och october månad at taga mera wed war utkiörning än som 3. träckar, tages mera blifwer luten för swag. —

Men om wåhrtiden, enär man will första koken begynna; då kan man wäl taga några flere träckar efter war utkiörning alt såsom man finner askan at wara goder till. —

Källor och noter.

[1]) Bertil Boethius: Tyresöindustrierna. Fataburen 1933. — Biografi över Maria Sofia de la Gardie. Sv. Biogr. Lex. bd 10, 1931. — Maria Sophia de la Gardie, änka efter Axel Oxenstiernas brorson, Gustaf Gabrielsson Oxenstierna av Croneborg, anlade på Tyresö en rad olika manufakturer, bl.a. ett oljeslageri, samt sedermera även ett såpebruk.

[2]) David Lemke avled 1682. Han var gift med en syster till sekreteraren Johan Öller i Stockholm. Makarna hade barnen *Jacob*, död 1686, troligen faderns efterträdare vid Värnaby bruk, *Christopher*, handlande i Kalmar med borgareed 1687, en dotter gift med handelsmannen Hans Baumgardt i Kalmar, en dotter gift med borgmästare Paul von Schoting i Karlskrona, en dotter Elisabeth gift med köpmannen Hans Galle i Kalmar. — Efter David Lemkes maka gavs till Halltorps kyrka kalk och patén av silver och efter honom själv en silverkanna i testamente.

[3]) Riksarkivet, Red. kollegii akter: Oxenstierna av Södermöre.

[4]) Värnanäs gårdsarkiv.

[5]) Att anklagelsen mot Lemke för olovlig export av pottaska till utlandet verkligen kunnat haft fog för sig torde framgå genom ett mål vid Kalmar rådhusrätt 21/6 1681; en holländsk skeppare Jean Schellfisk befinnes ha rest från staden till Värnaby Bruk enligt egen uppgift för att »besöka sina därvarande landsmän, men aldrig kan det bevisas att han där betingat eller köpt någon pottaska, enär han visste att sådant var förbjudet». Skepparens ursäkt verkar ej fullt övertygande.

[6]) Släkten Christophers (Anckarkrona). — *Christopher Jacobsson,* flyktade på 1600-t. från Böhmen på grund av religionsförföljelser, bosatt i Ronneby, begr. där 1667. G. m. Karin Toresdotter. Son: *Theodor (Tore) Christophers,* f. 1655 i Ronneby, handl. o. rådm. i Karlskrona, död 1710. Gift 1. med Cecilia von Schoting, 2. med Eva Cath. Schaeij (omgift med Jonas Fredr. Örnfelt). — Barn: *Teodor Christophers,* 1717 adl. Anckarkrona, amiral, landshövding m.m., *Mattias Christophers,* 1717 adl. Anckarkrona, officer, död 1719. *Jacob Christophers,* 1751 adl. Anckarkrona, f. 1693 i Karlskrona, handlande där, assessors fullmakt 1737, död 1755 i Karlskrona. Anlade åtskilliga manufakturer i Karlskrona och Ronneby. Gift 1717 med Maria Juliana Weylandt (1695—1765) dotter av grossh. J. W. W. i Stockh. och Sofia Aug. Witter. (Elgenstierna).

Örnfelt, J. F., frih., f. 1674, tjänst vid flottan, amiral 1719, landshövd. i Söderm. län 1732, död 1733 på Nyköpings slott. Gift 1712 med Eva Cath. Schaeij, änka efter Theodor Christophers.

[7]) Kort berättelse om Wärnanäs såpsiuderi m.m. . . . utdragen af Hr Ahlströms Reseanmerkningar, hållne år 1716. Gahm-Pehrsson saml. Upps. univ. bibl.

[8]) Seigneur A. de la Motrayes resor 1711—1725. Urval och övers. av Hugo Hultenberg. Anmärkn. av S. Bring och K. B. Wiklund. Sthlm 1910.

[10]) Som köpman i Stralsund, tidvis också i Wolgast, samt i Karlshamn nämnes denne Paul Calwagen flera gånger i Kalmar stads tänkebok, i samband med fartygs- och exportaffärer, och synes haft ganska livliga förbindelser med Kalmar. Han gjorde bl.a. här affärer med pottaska — i rådhusprotokollet 12/11 1681 behandlas ett fall rörande det holländska skeppet de Geer van Amelandt, som till Holland fört pottaska för Calwagens räkning.

[11]) I ett gårdsinventarium av 1801 upptas bl.a. en »modell till oljekvarn» — det är möjligt att denna modell hör samman med de Egerströmska undervisningsplanerna.

[11a]) *A. G. Barchæus,* Berättelser angående landthushållningen i Sverige. Uppsala Univ. bibliotek.

[12]) Protokoll, Riksarkivet.

[13]) M. G. Wallenstråhles berättelse om Kalmar stad etc, 1793. Kristoffergillets krönika I. 1922.

[14]) »Bergsrådet Norbergs modell». — John Eric Norberg publicerade i Vet.akad.handl. 1799 en »beskrivning över åtskilliga förbättringar vid brännvinsbränningsverktygen».

[15]) Riksarkivet. Reduktionskommissionen: akter ang. kungsgårdar och kungsladugårdar. I. 1—25.

[16]) Av Kalmar magistratsprotokoll 1651 framgår, att »stadens askekokare» gick omkring på landsbygden och brände pottaska, varefter bönderna själva lärt sig konsten och börjat själva företaga sådan bränning; den stora exporten från staden till Holland antydes.

[17]) Se härom Gösta Bodman, Pottasketillverkning i Sverige till mitten av 1700-talet. Daedalus 1950 sid. 89 ff.

[18]) Av intresse är t.ex. en notis i S. Möre tingsprotokoll 1668 d. 20 nov.:
»Samma gångh instälte sigh för rätten inspectoren öfr det här i grefweskapet inrättade ollieslageriet wälbetrodde Dauidh Lemmichen sampt mestaren Johan Gertsson, som tillika med honom ähr förordnadh, att drifwa och fortsättia samma wärk, och refererade hurusåsom herskapet och höggrefl. huset hafr nu nyligen införskrefwit en quantitet hampe- och lijnfröö till 1221 tunnor, och altså af förriga sorten 571 tunnor, hwar af dee allaredo hafwe giort prof, och befunnit samma hampefrö icke wara så opprichtigt och gott som wederbör, och gifwa så myckin ollia, som uthrijkes widh slijke wärk i gemeen skeer, nämbligen af lästen 3 åmar, uthan brister på hwarie 12 tunnor eller läst, när thet på bästa sättet malas och tillwärckas 3/4 åm, föruthan at lijnfröot, som ännu icke ähr pröfwadt seer icke heller wäl och friskt uth; hwilket alt dee erkänne sigh skyldige dee höge och förnämme herrar förmyndarne i tidh undertiänstligen tillkänna gifwa; dy bewistes them öfr denne sin berättelse häradz bewijs.»

[19]) Nyttiga inrättningar vid Kjeflinge mölna. Lund 1761

[20]) Althin, T., Oljeslageri i forna tider. Tekn. Tidskr. 1925. Jfr också Linnés Skånska resa 1749 med beskrivningar av oljekvarnarna i Malmö och vid Rössjöholm.